

**ÓZBEKSTAN RESPUBLIKASÍ JOQARÍ HÁM ORTA ARNAWLÍ
BILIMLENDIRIW MINISTRILIGI**

**ÁJINIYaZ ATINDAǴÍ NÓKIS MÁMLEKETLIK
PEDAGOGIKALÍQ INSTITUTÍ**

Mektepke shekemgi hám baslawish tálím fakulteti

5111700- baslawish tálím hám sport tárbiyalıq isi tálím baǵdarınıń

4a-kurs studentı

Matberdieva Yulduz Bayramdurdievnanıń

PITKERIW QÁNIGELIK JUMÍSÍ

**Tema: Oqıwshılardıń sóz baylıǵın rawajlandırıwda xalıq pedagogikası
úlgilerinen paydalanıw**

Talaba:

Ilimiy basshı:

Ilimiy másláhátshi:

Kafedra bashlıǵı:

Matberdieva Yu.

ass. Mirzabekova G.

doc. Seytmuratov Q.

f.i.k. Shinnazarova S.

Kafedra májilisiniń 2018-jıl _____ - sánesindegi
№__protokolı menen qorgawǵa ruxsat berildi

Nókis-2018

Jaqlawga ruxsat etildi:

Fakultet dekanı:	doc.U.Seytjanova
Kafedra baslıgı:	f.i.k.S.Shinnazarova
Ilimiy basshı:	G.Mırzabekova
Másláhátshi:	doc. Q.Seytmuratov

**Tema: Oqıwshılardıń sóz baylıgın rawajlandırıwda xalıq
pedagogikası úlgilerinen paydalanıw**

Pitkeriwshi: Matberdieva Yulduz Bayramdurdievna

Mámleketlik imtixan komissiyasınıń qararı:

**Pitkeriwshi Japparbergenova Nargiza Turkmenbay qızınıń pitkeriw
qánigelik jumısına «_____» bahası qoyılsın**

«_____» 2018jıl.

MAK baslıgı:

MAK aǵzaları:

Tema: Oqıwshılardıń sóz baylıgın rawajlandırıwda xalıq pedagogikası úlgilerinen paydalanıw

JOBASI:

Kirisiw

I bap. Oqıwshılardı ulıwmainsanıyılıq qádriyatlar sóz baylıgın rawajlandırıwda naqıl-maqallardıń, jasaǵan sociallıq ortalıqtıń tásiiri.

1.1.Oqıwshılardıń sóz baylıgın rawajlandırıwda naqıl-maqallardıń tásiiri

1.2.Oqıwshılardıń sóz baylıgın rawajlandırıwda jasaǵan sociallıq ortalıqtıń tásiiri

II bap. Oqıwshılardıń sóz baylıgın rawajlandırıwda naqıl-maqallardıń, jasaqan sociallıq ortalıqtıń tásiiri.

2.1. Oqıwshılardıń sóz baylıgın rawajlandırıwda naqıl-maqallardıń tásiiri

2.2. Oqıwshılardıń sóz baylıgın rawajlandırıwda jasaǵan sotsiallıq ortalıqtıń tásiiri

III Bap. Ruwxıy dúnyanıń baylıǵı – oratorlıq qábilet, sózge sheshenlik

3.1. Insanlardıń qarım-qatnas quralı boǵan til (sóz) hám nıń baylıǵı

3.2.Sózdiń baylıǵı – sóylew mádeniyatı, oratorlıq qábilet

Juwmaq

Paydalanǵan ádebiyatlar

Kirisiw

Temaniń aktuallığı. Ğárezsizlikke erisken Ózbekstan hám Qaraqalpaqstan xalqı tariyxta atı qalatuǵın jańa dáwir basladı. Xalqımızdın kóp ásirlik arzıw-áramanları iske asıp atırǵan waqıtta birinshi náwbette ámelge asırıw zárúr bolǵan áhmiyetli máselelerdiń biri - xalqımızdın milliy miyrasın qayta tiklew itibarlılıq penen qatnas jasaw, xalqımızdın neshe ásirler dawamında qásterlep bizge jetkizgen miyrasınan úyreniw hám keleshek áwladtı óz ata-babasınıń miyrasına sadıq adamgershilikli, hújdanlı adam etip tárbiyalaw bolıp esaplanadı. Ótmishtegi pedagogikalıq túsiniklerdi hám tárbiyalıq tájiriybelerdi tallaw jasaw járdeminde tálim-tárbiyalıq oylardıń keleshekke qulash jayǵanlıǵın bayqaymız, wonıń deregine hám tiykarǵı kelip shıǵıw baǵdarına názer salıw, tálim-tárbiyalıq barıs óziniń rawajlanıwında barqulla jańalıq ashıw, tabısqa erisiw nızamlılıqlarına umtılıp kelgenligine isenim tuwǵızadı. Elge bilim hám tárbiya beriw bul mámleketlik jámiyetlik-ekonomikalıq rawajlanıwı ushın kúsh beriwshi bay ǵárezet jumsaw bolıp tabıladı. Shıǵıs xalıqlarında kútá erte zamanlardan-aq jámiyetti ján-jaqlama abadanlastırıwda tálim-tárbiyanı, bilimlendiriw jáne ilimdi eń isenimli qural dep esaplaw orın alǵan.

Ózbekstan Respublikasınıń Birinshi Prezidenti I.A.Karimov óziniń «Ózbekstannıń óz ǵárezsiz hám rawajlanıw jolı» degen miynetinde jámiyettiń negizi bolǵan shańaraq, jaslar tárbiyası, insanıylıq watandı súyiwshilik haqqında: «Shańaraq – jámiyetimizdiń negizi. Biziń mámleketimizde de úlken bir shańaraq dep túsiniw múmkin. Bunda óz-ara húrmet hám tárbiya bolmasa, shańaraqtıń barlıq aǵzaları óz minnetlerin orınlamasa, bir-birine jaqsılıq penen mehir aqibet kórsetpese, jaqsı hám múnásip tárizde jasaw múmkin emes.

Shańaraqta demokratiyalıq negizlerge tiykar salınadı, adamlardıń talap, zárúrlikleri hám qádiriyatları qáliplese»¹.

Insaniyattıń házirgi tabısları, jetisken ilimi, danıshpanlıǵı qılıstıń kúshi menen emes. Al olardıń oqıp, tárbiyalanıw jetilisiwi nátiyjesinde ámelge asqan. Tárbiya hám bilim beriw jámiyettiń gúllenip ósiwine tásir etiwshi tiykarǵı faktorlardıń biri bolıp tabıladı. Bul ushın xalıqtıń mıńlaǵan jıllar dawamında óz áwladların tárbiyalap kelgen eski tárbiyalıq dástúrlerin, milliy miyrasların, tájiriybelerin, danalıq oy-pikirlerin úyreniw zárúr.

Izertlewdiń maqset hám wazıypaları: Oqıwshılardıń sóz baylıǵın rawajlandırıwda naqıl-maqallardıń, jasaǵan sotsiallıq ortalıqtıń tásirin anıqlaw, xalıq pedagogikasında naqıl-maqallardıń tárbiyalıq xızmetiniń áhmiyetin ashıp beriw, ruwxıy dúnyanıń baylıǵı – oratorlıq qábilet, sózge sheshenlik sóylew mádeniyatı sózdiń baylıqları deregi ekenligin ashıp beriw.

Izertlew jumısınıń jańalıǵı: Jas áwladlardı tárbiyalawdıń eń áhmiyetli quralı bolǵan – sóz baylıqların rawajlandırıwda naqıl-maqallardıń áhmiyetin, jasap turǵan ortalıqtıń tásiriniń bolatuǵının, xalıq pedagogikasında da keń orn alǵan naqıl-maqallardıń áhmiyetin ashıp beriw.

Izertlewdiń metodikalıq tiykarı hám teoriyalıq bahası: Izertlew jumısında biz aldımızǵa qoyǵan wazıypanı sheshiwde birinshi gezekte tariyxtıń rawajlanıwında dialektikalıq printsipke, gumanistlik ulıwma adamzatqa tán bolǵan obektivlik kóz-qarasqa súyendik. ǵárezsizlik alǵan dáwirde baslap Ózbekstan hám Qaraqalpaqstan Respublikasında bolıp atırǵan progressivlik ózgerisler, demokratiyalasıw, jańalanıw, xalqımızdıń milliy miyrasların qádirlep, qásterlep úyreniw ózimizdiń milliyligimizdi belgilew, xalıq

---

¹ Каримов И.А. Ўзбекистоннинг ўз истиқлол ва таракқиет йўли. Тошкент, 1992, 64-бет.

miyraslarına bolǵan búgingi kúnniń talabı taza teoriyalıq pikirlerdi júzege shıǵardı.

Izertlewdiń tiykarǵı metodı: Jumısımızdıń tiykarǵı izertlew metodı retinde tariyxıy-salıstırmalı, tariyxıy-tipologiyalıq metod xızmet atqardı.

Izertlewdiń praktikalıq áhmiyeti: Izertlewdiń juwmaqları milliy miyraslar haqqında paydalanwshılarǵa, onıń tariyxın jazıwda tálim-tárbiya protsessinde joqarı hám orta arnawlı oqıw orınları ushın sabaqlıqlar, qollanbalar jazıwda hám lekciyalar oqıwda, arnawlı kurslar oqıtıwda, metodikalıq qollanbalar jazıwda xızmet etedi.

Jumıstıń qurılısı: Jumıs kirisiwden, úsh baptan, juwmaqтан, paydalanǵan ádebiyatlar diziminen ibarat.

I bap. Oqıwshılardıń sóz baylıgın rawajlandırıwda naqıl- maqallardıń, jasağan sociallıq ortalıqtıń tásiiri

Oqıwshılar naqıl-maqallardı jaqsı kóredi, olardı úlken qızıgıwshılıq penen oqıp úyrenedi. Sonıń ushında «Qaraqalpaq tili» hám «Oqıw» kitabı sabaqlıqlarında bularǵa úlken orın berilgen. Muǵallım folklor materiallarınıń ózine tán ózgesheliklerin jaqsı bilse, metodikalıq tárepten óz bilimin bayıtıp barsa ǵana, xalıq awız eki dóretpelerin tálim-tárbiya menen baylanıstıra aladı. Ana tili jáne oqıw sabaqlarınıń sıpatın asıradı.

Xalıq awızeki dóretywshiligi ázelden tárbiya orayı bolıp kelgen. Ósip kiyatırǵan jas áwlad óz ata-babaları qaldırǵan mádeniy miyrastı súygen úyrengen, onı ardaqlap kelesi áwladqa jetkerip bergen. Naqıl-maqallar tálim-tárbiya jumısında úlken áhmiyetke iye. Baslawısh klasslardıń «Oqıw kitabı» sabaqlıqlarında berilgen naqıl-maqallar oqıwshılardıń jaqsı oqıw kónlikpelerin asırıw, sóz baylıgın rawajlandırıw sıyaqlı oqıw baǵdarlaması talaplarına xızmet etedi. Oqıwshılar grammatika hám til ósiriw sabaqlarında naqıl-maqallardı grammatikalıq tárepten durıs jazıwǵa úyrenip ǵana qalmastan, al onıń dúzilisi, mánisi menen de tanısadı. Oqıw hám til ósiriw sabaqlarında bolsa naqıl-maqaldıń tekstin durıs hám tásirli oqıw kónlikpeleri beriledi. Naqıl-maqaldıń teksti boyınsha islew menen olardıń payda bolıwı, onı jaratıwdaǵı xalıqtıń maqseti hám xalıq naqıl-maqallarınıń kórinisi, onıń ápiwayı gápten ayırmashılıǵı t.b. menen tanısadı. Naqıl-maqallardı úyreniw sabaqlarında muǵallım oqıwshılardıń aktivligine súyenedi. Muǵallım tálim-tárbiyanıń aktivlik, ilimiylik, izbe-izlik, tálim hám tárbiyanıń birligi, kórsetpelilik principlerine súyenedi.

Naqıl-maqallardı úyreniwde awızeki bayan etiw, gúrriń, awızeki hám jazba shınıǵıw islew metodlarınan keń túrde paydalanıladı. Naqıl-maqallardı úyreniw jumısı muǵallımnen belgili bir tayarlıqtı talap etedi-sabaqqa tayarlıq

kóriw waqtında temaǵa tiyisli naqıl-maqallardı eslew hám olardı paydalanıwdıń metodikalıq usılların, jolların biliw zárúr boladı.

1.1.Oqıwshılardıń sóz baylıǵın rawajlandırıwda naqıl-maqallardıń tásiiri

Naqıl-maqal xalıq awızeki tvorchestvosınıń basqa túrleri sıyaqlı ayırıqsha bir janr.² Bul janrda xalıqtıń tarixın, turmısın, ondaǵı belgili waqıyalardı ulıwmalastıradı. Olar sabaqtıń hár túrli basqıshlarında úyreniledi. Naqıl-maqallardı úyreniwdiń barlıq basqıshlarında tálim-tárbiyanıń kórsetpelilik hám ilimiylık principi menen bir qatarda tálim hám tárbiyanıń birliǵi principlerine tolıq túrde ámel etedi.

Balalardıń naqıl-maqallardı úyreniwiniń kórinisleri tómendegishe boladı:

-naqıl-maqallardı sabaqta hám klasstan tıs sabaqta oqıydı, grammatikalıq analiz etiledi, tekst mazmunı menen naqıl-maqaldıń mazmunın salıstıradı.

- shańaraqta úlkenlerden esitken naqıl-maqallardıń mánisin túsiniwge háreket etedi, óziniń minez-qulqın naqıl-maqaldıń mazmunına salıstırıp baradı.

- kóshede hám basqada jámiyetlik orınlarda naqıl-maqaldıń turmıs penen baylanıslı ekenliǵi menen tanısıp baradı, óziniń sózlerinde onı qollana baslaydı.

Ámeldegi sabaqlıqlarǵa kiritilgen naqıl-maqallar oqıw sabaqları ushın berilgen teksttiń mánilerin ashıwǵa, oqıwshılardı ádep-ikramlılıqqa tárbiyalawǵa, oqıw sabaǵın ana tili sabaǵı menen baylanıstırıwǵa xızmet etedi.³

Naqıl-maqallar oqıw hám til ósiriw sabaqlarında awızeki bayan etiw, gúrriń metodlarında túsindiriledi.⁴

Muǵallım naqıl-maqallardı úyretiwde tek ǵana onıń mazmunı, forması hám dúzilisin túsindiriw menen sheklenbey, al onı basqada tekstler menen hám mazmunı jaǵınan hám forması jaǵınan salıstıradı. Olardıń óz-ara baylanıslılıǵın

---

² Ayımbetov Q. Qaraqalpaq naqıl-maqalları. Nókis: Qaraqalpaqstan, 1978. 21-bet

³ Bazarbaev J., Pazılov A., Alımov Á. O.Knazbaevlar avtorlıǵındaǵı Qaraqalpaq etnopedagogikası. Nókis: Bilim, 2010. 71-bet.

⁴ Q.Pirniyazov. Baslawısh klasslarda qaraqalpaq tilin oqıtıw metodikası. Nókis. 1993, 59-bet

túsindiredi. Muǵallım naqıl-maqaldı sóylep beriwden aldın, onı tásirli etip oqıp beredi. Bunnan keyin eki-úsh oqıwshıǵa oqıttıradı. Ayırım oqıwshılardan naqıl-maqaldıń mazmunı soraladı. oqıwshınıń tásirli oqıwdaǵı ayırım qáteleri dúzeledi, keyin naqıl-maqal mazmunı jaǵınan analizetiledi.

Muǵallımler naqıl-maqaldı yadlap keliwdi talap etedi, al kópshilik waqıtlarda onıń mazmunın oqıwshılar qansha dárejede túsingenligi menen azı kem qızıǵadı. Naqıl-maqallardıń analizi waqtında ondaǵı túsiniłiwi qıyın bolǵan sózdi muǵallım taxtaǵa jazadı hám onı mánisi jaǵınan awızeki túsindiredi. Oqıwshılar sózdiń mánisin tolıq túsingennen keyin, onıń mazmunı bayan etiledi. Ana tili sabaqlarında da naqıl-maqallar didaktikalıq principiłerge tiykarlangan túrde úyreniledi. Bizge belgili, didaktikanıń tiykarǵı principiłerinen biri bolǵan ápiwayıdan quramalıǵa, ańsattan qıyınǵa ótip barıw xalıq naqıl-maqallarında óz kórinisin tapqan. Muǵallım naqıl-maqallardıń tárbiyalıq tárep-lerin awızeki bayan etiw hám gúrriń metodında túsindiriwi zárúr. Lekin joqarıda bayan etilgen hám basqada jaǵdaylarda grammatikalıq shınıǵıw talabı esapqa alınadı. Naqıl-maqallardaǵı ayırım sózlerdi durıs jazıwǵa úyretiw sabaqlıqtaǵı shınıǵıwlar aldına qoyılatuǵın tiykarǵı maqset bolıp esaplanadı. Sonday-aq súwret tiykarında naqıl-maqaldıń mazmunın túsindiriw úlken áhmiyetke iye. Súwret tiykarında naqıl-maqaldıń mazmunın túsindiriw hár túrli bolıwı múmkin. Máselen, oqıw jılınıń ekinshi yarımınan baslap birinshi klassta ótilgen tekstten xalıq naqıl-maqalların tabıwdı oqıwshılardıǵa tapsırıw múmkin hám bunday sabaq tómendegishe ámelge asırıladı:

-oqıwshılar oqıw sabaqlarındaǵı tekstlerdegi naqıl-maqallardı tawıp oqıp beredi.

- oqıwshılar sabaqta berilgen shınıǵıwdı orınlaydı hám shınıǵıw teksti ishindegi naqıl-maqallardı tabadı. Onıń mazmunı gúrriń metodı tiykarında

aship beriledi.⁵ Bunday sabaqlardan soń muǵallım bir naqıl-maqaldı yadtañ aytadı, onı mazmunı jaǵınan analiz etedi. Analiz etilgen naqıl-maqal klass taxtasına jazıladı. Súwretlerge tiyisli naqıl-maqal tabıw menen shegaralanbastan, aldın ala naqıl-maqaldı tema tiykarında tańlaw, keyin onıń mazmunın túsingen túrde oǵan sáykes reńli súwret tabıwdı buyırıp júdá paydalı. Keyin bul naqıl-maqal tiykarında awızeki gúrriń ótkeriledi.

Baslawısh klasstıń «Oqıw kitabında» hár túrli naqıl -maqallar kiritilgen.⁶ Olar belgili bir tema mazmunına baylanıslı ornalastırılǵan. Mısalı, «Eń áhmiyetlisi» degen temadan keyin «Ónerli jas ash bolmas», «Baqshanı kútseń baq boladı», al «Úlkemizdiń jazı» tekstiniń sońında «Miynettiń túbi ráhát», «İslemegen tislemeydi», «Erdiń atın miynet shıǵaradı» atlı naqıllar, «Karamatlı sóz» gúrrińinen keyin «Jaqsı sóz paldan tatlı» naqılı berilgen. Bul naqıllardaǵı tereń mánili pikirler aldınǵı ótilgen tema mazmunına baylanıslı onı juwmaq-lawshı oy sıpatında berilgenlik-ten oqıwshılardıń túsiniǵın rawajlandırıwda áhmiyetli.

Naqıllar oqıwshılardı turmıstıń hár túrli qubılısına xalıqtıń óz ómir tájiriyyesinen payda etken estetikalıq danalıq pikirleri menen tanıstırıp, oqıwshılardıń ómirge kóz-qarasın rawajlandırıwda, sózlik zapasın bayıtıwda kúta áhmiyetke iye. Olar oqıwshılardı unamlı hám unamsız háreketlerdi ayra biliwge, ádep-ikramlılıqtı háreketlerdiń ómirdi gózzallandıırıwshı qásiyetin seziniw, onı óz ómirine endiriwde, ádep-ikramsız háreketlerdiń biziń moralımızǵa jat ekenin túsiniw, onnan saqlanıwǵa járdem etedi. oqıwshılardıń tábiyat-taǵı, ómirdegi qubılıslardı baqlawshılılıǵın rawajlandıradı. Olardıń sóylew tilin bayıtıp, ana tilin súyiwshiligin tárbiyalaydı.⁷

---

⁵ J.Qayırbaev. Birinshi klassta sawat ashıw metodikası Nókis. 1989 17-bet.

⁶ J.Qayırbaev. Birinshi klassta sawat ashıw metodikası Nókis. 198919-bet

⁷ Q.Pirniyazov. Baslawısh klasslarda qaraqalpaq tilin oqıtıw metodikası. Nókis. 1993, 89-bet

Al, bul naqıldaǵı tereń mánili oy-pikirdi oqıwshılardıń sezimine qabıllaytuǵınday etip ashıp beriwdi talap etedi. Mektep tájiriybesi, naqıllardı qanday bolmasın bir tekst penen baylanıstırmay, jeke ózin etiw barısında oqıwshılardıń naqıllardıń tásirtiligin aytarlıqtay sezinbeytuǵınlıǵın kórsetiwde. Sebebi, naqıllar ózleriniń konkret obrazlılıǵına qaramastan jeke situatsiyadan abstraklanǵan ideyanı qamtıydı. Baslawısh klass oqıwshıları ózleriniń psixologiyalıq jas hám rawajlanıw ayırıqshalılıǵına baylanıslı bul ideyanı konkret situaciyasız, kerekli mısallar menen dálillenip, tastıyqlanbasa, tolıq ayqın qabıllay almaydı. Mısalı, «Berseń alasań, ekseń orasań» naqılındaǵı danalıq pikir «Altın gúz», «Gúzde», «Gúz» temalarınıń mazmunı menen birlikte baylanıstırıp etilgende oqıwshılardıǵa túsiniikli boladı. «Jigitke mın túrli óner de az» - naqılndaǵı oy «Suwshı» gúrrińin tereń túsiniw qabıllaw barısında ayqınlana túsedi. Naqıllardı belgili bir temaǵa baylanıstırıp ótiw barısında ondaǵı danalıq oydı hám onı qollanıw xarakterin jaqsı túsiniw qabıllaydı. Sonlıqtan da, naqılndaǵı oydı oqıwshılardıǵa jetkiziw ushın muǵallimge sabaq barısında naqıllar menen islesiwdi qalay alıp barıw kerekligin kórsetiw, muǵallimniń isti tvorchestvolı shólkemlestiriwine járdem beredi dep oylaymız. Mısalı, «Berseń alasań, ekseń orasań» naqıl maǵanasın muǵallim aldınǵı sabaqlarda ótilgen «Gúz kórinisi», «Altın», «Gúzde» temalarınıń mazmunına, oqıwshılardıń alǵan bilimlik túsinigine baylanıstırıp ashtı. Olardıń túsiningin anıqlaw ushın mınaday sorawlar beredi.

Sizler ótken sabaqlarda qanday temalardı óttińler? Sizińshe temalarda neler haqqında ayılǵan?- bul sorawlar oqıwshılardan ótken tema mazmunına oy juwırtıp, óz túsinigi menen ortaqlasıwdı ámelge asırdı. oqıwshılar tekst mazmunı boyınsha túsingenin ayttı. Al muǵallimniń olardan «Xalıq gúzdi nege «altın gúz» dep ataydı?- dep sorawdı oqıwshılardan xalqımızdıń danalıq tereń

mánili astarlı oy menen tábiyat qubılısın baylanıstırıp, ózlerinde belgili bir pikir payda etiwin talap etedi. Oqıwshılardıń «gúzde tereklerdiń japıraqları sarǵayadı, shópler quwraydı», dep qaytarǵan juwapları gúzgi tábiyat qubılısların tuwrı qabıllaǵa-nın kórsetse, «gúzde paxta, alma, júzim pisedi. Júweri, tarı, salı worıp alınadı.

Gúzde eginler jıynaladı» h.t.b. degen juwapları gúzdiń xalıq turmısı ushın áhmiyeti neden ibarat ekenligin sanalı túsinikligin dálilledi. Bul túsinik muǵallimniń: «Paxtanıń biziń turmısımız ushın qanday áhmiyeti bar?»- degen sorawı nátiyjesinde keńeyip gózzalana túsedı. oqıwshılardıń qaytarǵan juwapları olardıń túsinik dárejesin kórsetiw menen birge, gúz máwsimniń gózzallıǵın xalıq turmısı ushın áhmiyeti menen baylanıstırıp, ózlerinde estetikalıq seziniwshilik payda etkenin dálilleydi. Sonlıqtanda, muǵallım oqıwshılardıǵa gúzdiń gózzallıǵın miynet protsessi menen baylanıstırıp ashıwı dıqqatta tutadı. Ol oqıwshılardıǵa: «Sizler gúzdiń xalıq turmısı ushın áhmiyetine túsingenińizdi, gúzdi xalıq húrmetlep «altın gúz» dep aytatuǵınlıǵın, gúzde paxta hár túrli daqıl eginleri, jemisler pisetuǵınlıǵın aytıńızlar. Al, usı paxta, daqıl eginleri, jemisler ózi pisip jetilise me, yamasa olardıń zúraát beriwi ushın miynet ete me? Zúraát alıw ushın olar qanday is túrin ámelge asıradı?»-dedi. Bul oqıwshılardıń awıl ónimlerin jetilistiriw ushın diyxanlardıń qanday miynet túrlerin ámelge asırıwı kerekligi tuwralı oylanıwdı hám olardı atawdı talap yetti.

Istiń orınlanıwın tájiriybede kóriw hám oǵan óz qolınan kelgen úlesin qosıw oqıwshılardıń túsiniginiń bekkem hám sanalı bolıwına járdem etedi. Bunday jaǵdayda oqıwshı hár bir atqarılatuǵın istiń áhmiyetine hám onıń estetikalıq gózzallıǵı sol is processiniń sol eginniń rawajlanıwı ushın zárúrli- ginde ekenligin sezinedi. Bul oqıwshınıń miynet isenimin kúsheytedi. Teoriy- lıq bilim menen tájiriybedegi túsiniktiń baylanısı nátiyjesinde miynetti súyiw-

shilik payda boladı, miynet kónlikpesi qálipseedi. Miynettiń áhmiyeti tuwralı bilim rawajlanadı. oqıwshılardıń praktikalıq iske aralasıp, óz qolınan kelgen miynet penen ortaqlasıwı, olardıń teoriyalıq biliminiń keńeytiw hám bekkemleniwine unamlı tásir jasaydı. Is túrin tájiriybede kórip júrgen oqıwshınıń túsiniǵı bul is túri haqqındaǵı túsinikti kitap arqalı topláǵan oqıwshı menen salıstırǵanda ádewir dárejede bekkem hám tereń boladı. Mısalǵa, muǵallimniń oqıwshılardıń qaytarǵan juwapların alayıq:

Muǵallim: Paxtanı egip jetistiriw ushın qanday is túrlerin atqarıw kerek?

Zoya: Paxta egetuǵın jerdi suwǵaradı, aydaydı

Gúlzar: Jerge shigit sebedi, paxta óskennen keyin suwǵaradı, paxtanı kútedi.

Raya: Paxtanı azıqlandıradı, birleydi.

Lala: Paxta pisken soń dárileydi. Sonnan keyin japıraǵı tusedi

Muǵallim: Mine, ózlerińiz aytıp otırsızlar-paxtanı egip, jetistiriw ańsat is emes eken. Paxtanı ósirip, onnan mol zúraát alıw ushın kóplegen miynet protsesslerin atqarıw kerek eken. Paxta egiletuǵın jerdi suwǵarıw, woǵan tógin tógiw, jerdi aydaw, tegislew, shigit sebiw, qarıq jarıw, ósken paxtanı kútiw, azıqlandıırıw jasaw hám t.b. kóplegen islerdi, hár qaysısın óziniń belgili waqtında sapalı etip orınlaw kerek. Sonda ǵana paxtadan mol zúraát jetilistiriledi. Tek erinbey islegen miynet ǵana-jemisli nátiyjege alıp keledi. Bunı ata-babalarımız ózleriniń turmısında kórgen. Erinbey miynet islerin adamǵa jerdiń berer baylıǵı mol ekenligin bilgen. Usı jaslarǵa wásiyat etken. Olarǵa «berseń-alasań, ekseń-orasań»- dep aqıl aytıp, erinbey miynet etiwge, súyiwge úyretken. Naqıl sózlerdiń obrazlılıǵı, oy ıqshamlılıǵı, ondaǵı tereń mánili pikir muǵallimniń oqıwshılar menen gúrrińlesiw barısında ashıladı. Muǵallim oqıw-

shılardan: «Berseń-alasań, ekseń-orasań»⁸ degendi qalay túsinetuǵınlıǵın soraydı.

Oqıwshılar? Berseń alasań, ekseń-orasań.

Muǵallım: Usı naqıldı ata-babalarımız bizge neni násiyatlaydı?

Abat: Miynet et, miynet etiw jaqsı.

Zamira: Miynet etseń-tamaǵıń toyadı.

Lala: Jerdi kút, egin ek-sonda mol zúraáhát alasań.

Zoya: ekken egindi jaqsı kútseń - jaqsı zúraát alasań, jaman miynet etseń-alǵan zúraátiń az boladı.

Muǵallım: Durıs ata-babalarımız bizlerge qaldırǵan násiyat sózlerinde-naqıldı miynetti súyiw kerekligin aytqan. Tek miynet ǵana adamdı gózlegen ármanına jetkizedi, turmısın abadanlastıradı. Mine, miynettiń usı gózzallıǵına ata-babalarımız: «Berseń alarsań, ekseń orasań» degen naqıl sózi arqalı bizge jetkizip, perzentlerin miynet etiwge úyretken. Ata-babalarımızdıń usınday aqıl sózin ne deymiz?.

Oqıwshılar: «Naqıl» - deymiz.

Muǵallım oqıwshılardıǵa usınday soraw qoyıp, onnan juwap alıw arqalı, oqıwshılardıń túsiniǵın teksttegi oy menen baylanıstırıw barısında naqıldaǵı tereń mánili oydı ashadı, naqıldaǵı pikirdiń estetikalıǵın sezindiredi.

Xalıq awızeki dóretiswhiligi ázelden tárbiya orayı bolıp kelgen. Ósip kiyatırǵan jas áwlad óz ata-babaları qaldırǵan mádeniy miyrastı súygen úyrengen, onı ardaqlap kelesi áwladqa jetkerip bergen. Xalıq ertekleri balalardıń súykimli shıǵarmalarınan biri. Ertek jeńil oqılıwı, fantaziyası menen balalar itibarın tez ózine qaratadı. Ertekler sıyaqlı jumbaqlarda tálim-tárbiya jumısında úlken áhmiyetke iye. Jumbaqlardıǵa juwap tabıwdıń yeń qádirli tálim-

---

⁸ Qaraqalpaq folklorı. 4-tom. Naqıllar, baspaǵa tayarlaǵan T.Niyetullaev, redaktor Q.Maǵsetov. Nókis, 1978, 95-bet.

tárbiyalıq tárepi onıń balalardıń oylawın rawajlandırıwdaǵı xızmeti. Balalardıń oylawın rawajlandırıwda jumbaqlarǵa juwap tabıw matematikalıq másele, mısallar sheshiw menen teń kúshke iye. Jumbaqlarda berilgen qaysı bir jumbaq haqqında pikir júritiwdiń jáne bir paydalı tárepi sonda, ol oqıwshını shamalaw jolı menen durıs juwmaq shıǵarıwǵa úyretedi.⁹ Jumbaqlarǵa juwap tabıw oqıwshını aktivlestiredi, oǵan mádeniy ilham beredi, oylawın kúsheyttiredi. Sonıń ushın da baslawısh klasslardıń «Qaraqalpaq tili» hám «Oqıw kitabı» sabaqlıqlarında kóplegen xalıq awızeki dóretpelerinen mısallar keltirilgen.

Ertek xalıq awızeki dóretywshiliginiń keń tarqalǵan janrlarınan biri bolıp, kóbinese ápsanalıq xarakterge iye boladı. Ol xalıqtıń turmısı, úrip-ádeti, alǵa umtılıwı, arız-ármanların sáwlelendiredi. Xalıq erteklerinde yumor hám satira úlken rol oynaydı. ertekler ádette «Bir bar eken, bir joq eken» degen sózler menen baslanadı. Xalıq erteklerin oqıwshılardıǵa úyretiwde didaktikanıń ilimiylık printsipine hám onı turmıs penen jámiyet penen baylanıstırıw sıyaqlı printsiplerge súyenedi. Ertekler balalardıń pikirlew qábiletin tárbiyalaydı, olardıń erteklerdi sóylep beriwi hám ertek tınlawı menen sóz mádeniyatı rawajlanadı.¹⁰

Baslawısh klasslardıń sabaqlıqlarında xalıq awızeki tvorchestvosına tiyisli bir talay ertekler kiritilgen. Máselen, haywanlar, doslıq, miynetsúygishlik t.b. haqqındaǵı ertekler kiritilgen. Haywanlar haqqındaǵı erteklerdi tiykarınan, balalar ertegine qosıwımız múmkin. Sebebi olarda balalardıń ruwxıy hám estetikalıq talaplarına juwap beretuǵın tárepleri kóp. Haywanlar haqqındaǵı erteklerdi oqıǵan, tınlalǵan oqıwshı jaqsını jamannan, ashkózdi saqıydan, mártti námártten ajratıwǵa, parıqlawǵa urınadı. Fantastikalıq erteklerde insanlardıń

---

⁹ Alımov A. Xalıq ǵáziynesiniń altın sandıǵı // Sovet Nəraqalpaqstanı, 1965, 16-aprel

¹⁰ Eshbaev J. Naqıl-maqallardıń kórkem obrazlılıǵı // Sovet Qaraqalpaqstanı, 1964, 24-avgust.

turmıs keshiriwindegi awshılıq, sharwashılıq hám diyxanshılıq penen baylanıslı máseleleri sóz yetiledi.

Baslawısh klasslardaǵı tálim hám tárbiyanıń maqset hám wazıypaları úyreniliwi tiyis bolǵan materialdıń mazmunı hám dúzilisin belgileydi. Bunday tárepten erteklerdi úyreniwde muǵallimler aldına tómendegi talaplardı qoyadı:

-ertek tekstleri tiykarında oqıwshılarda jaqsı oqıw kónlikpelerin payda etiw,

- oqıwshılardıń tekst mazmunın tolıq túsiniwlerine erisiw,

- ertektegi obrazlardı bir-birinen ajırata biliwge úyretiw,

-oqıwshılardı turmıstaǵı hádiyselerdi, fantaziyanı durıs túsiniwge úyretiw,

- oqıwshılardıń estetikalıq ilham alıwlarına erisiw,

- erteklerdegi qıyın sózlerdiń tuwrı túsiniwiniw támiyinlew,

-óziniń minez-qulıq normaların ertek qaharmanlarınıń minez-qulqı menen salıstırıp kóriw arqalı belgili bir juwmaq shıǵarıwǵa erisiw,

- oqıwshılardıń erteklerdi tolıq túrde ekinshi bir tıńlawshıǵa aytıp beriwlerine erisiw.

Erteklerdi úyreniwde tómendegi maqsetler kózde tutiladı.

- balalardı qorshaǵan ortalıqtı, watandı súyiwge tárbiyalaw,

- oqıwshılarda ertek materialların oqıwǵa qızıǵıw oyatıw,

- oqıwshılardıń oqıw, awızeki sóylew kónlikpelerin rawajlandırıw.

Erteklerdi úyreniw muǵallimnen sabaqta hár túrli metodlardı qollanıwdı talap etedi. Olardı úyreniwde: oqıw materialların awızeki bayan etiw metodı (gúrriń, túsindiriw), gúrriń metodı, ekskursiya, awızeki hám jazba shınıǵıw metodınan paydalanadı.

1.2. Oqıwshılardıń sóz baylıǵın rawajlandırıwda jasaǵan sociallıq ortalıqtıń tásiiri

Baslawısh klasslarda oqıwshılardıń sóz baylıǵın rawajlandırıw, ertekiń mazmunın oqıwshılardıń ózlestirgenliklerin anıqlaw maqsetinde ortaǵa úsh-tórt soraw taslanadı. Ayırım oqıwshılar ertekiń mazmunın tolıq túsingen bolsada muǵallimniń sorawlarına juwap beriwde qıynaladı. Sonıń ushın klassqa ertekiń mazmunına sáykes súwretler alıp kelinedi, olardı súwret tiykarında sóylewge úyretiledi. Sonday-aq, oqıwshılardıń sóz baylıǵın rawajlandırıw, kópshilik jaǵdaylarda oqıw sabaqları arqalı alıp barıladı. Sonıń ushında sabaqlıqta berilgen ertek tekstlerin oqıw hám úyreniw menen sheklenip bolmaydı. Sabaqta hám sabaqtan tıs waqıtlarda oqıwshılardıń bilgen erteklerinde sóyletiw paydalı.

Ertekiń tekstleri oqılǵanda oqıwshılardan tómendegiler talap etiledi: ertektegi hár bir sóz hám gáptiń mánisin biliw, ertektegi tiykarǵı hám ekinshi dárejeli pikirdi taba biliw, olardı bir-birine salıstıra biliw. Muǵallım óziniń sóz baylıǵı sawatlı, ápiwayı, anıq hámde oqıwshılardıń bilim dárejesine sáykes bolıwına, álbette ámel etiwı kerek. Bunıń ushın sabaqqa tayarlanıp atırǵanda sabaq dawamında qanday sózlerdi qollanıw hám olardı qaysı biriniń mánislerin túsendiriw zárúrligi haqqında pikir júritiwı kerek. Hár bir sabaqta oqıwshılardıń túsinikli bolmaǵan birde sóz, termin bolmawı kerek. Erteklerdi úyreniw dáwirinde oqıwshılarda hár túrli pikir payda bolıwı múmkin. Ertektegi ayırım qaharmanlar oqıwshılardıń jaqpaslıǵı, ayırımları júdá maqul bolıwı múmkin. Ayırım oqıwshılar erteki berilip, qızıǵıp oqıwların aytadı. Sonday-aq erteklerdi úyreniwde oqıwshılar ortasında ekileniwler, nadurıs pikirler payda bolǵanın sezse, muǵallım bul pikirlerdi úyrenip, olar ushın kollektiv túrde analiz etiwdi shólkemlestiriw zárúr. Sebebi bunday analiz erteki tereń úyreniwge,

oqıwshılardıń qızıǵıwshılıǵın, oy-órisin, pikirlewin, sóz baylıǵın anıqlawǵa imkaniyat beredi. Bunda da kórsetpeliliktiń áhmiyeti úlken. Erteklerdi úyreniwde kórgizbeli qurallardan paydalanıw muǵallimniń jumısın ańsatlastıradı. Ayırım tájiriwbeli muǵallimler erteklerdi ótiwde tómendegilerge súyenedi. Olar ertekti balalarǵa sonday etip sóylep beredi, tap ertek qaharmanlarınıń ózleri sóylep atırǵanday seziledi. Muǵallimniń obrazǵa kirip sóylewi oqıwshılardı ertekti súyip tuńlawına alıp keledi; húrmet etiw, ózinen kishilerge járdem beriw, ziyreklik; qızǵanshaq.

Erteklerdi úyreniwde oqıwshılar tómendegi juwmaqqa keledi.

- ózinen úlkenlerdi húrmet etiw, kishkenelerge járdem beriw,
- márt bolıw, adamlardıń kewilin qaytarmasıq,
- maqtanshaq bolmaslıq, dáslep oylap, keyin sóylewdi,
- ózinen úlkenler aytqan jumıstı óz waqtında orınlaw, miynet súygish bolıw,
- óziniń watanın, xalqın súyiw hám húrmet etiw.

Erteklerdi úyreniw boyınsha hár bir klassta oqıw jılıniń sońında juwmaqlawshı sabaq ótkeriw jaqsı nátiyje beredi. Bul sabaq 2 basqıshqa bólinedi. Birinshi basqısh: muǵallim sabaqta imkaniyatqa qarap bir yamasa eki ertekti mazmunı boyınsha analiz etedi. Taxtaǵa tómendegi sorawdı jazadı.

Ertekler bizdi nelerge úyretedi. Bul sorawǵa oqıwshılar tómendegishe mazmunda juwap beredi: úlkenlerdiń gápinen shıqqasıq, aytqanın hám buyırǵanın islew; basqalardı bolmaslıq, márt bolıw; miynetti súyiw, hár bir isti durıs hám hadal orınlaw; óz watanın hám xalqın súyiw.

Muǵallim juwap bergen oqıwshıǵa «Bul juwaptı qaysı erekten taptıń» sıyaqlı qosımsha soraw beredi. Oqıwshılar óz juwapların qaysı erekten ekenligin aytıp dálilleydi. Muǵallim ertekiń atların taxtaǵa jazıp baradı.

Ekinshi basqışh: muǵallım maqsetti oqıwshılardı túsindirip, aldınnan tayarlanǵan kartochkalardı tarqatadı. Kartochkalarda bir ertekten alınǵan kishkene bólim jazılǵan boladı. Muǵallım kartochkalardı jazılǵan gáplerdi jaqsılap oqıp, soń oylawı hám bul gápler qaysı ertekten alınǵanlıǵın qol kóterip aytıw kerekligin oqıwshılardı túsindiredi. Jumbaqlar baslawısh klasslardıń sawat ashıw, til ósiriw, oqıw sabaqlarında úyreniledi. oqıwshılar 1-4-klasslardıń oqıw hám til wósiriw sabaqlarında jumbaqlardı awızeki aytıw menen óziniń sóz baylıqların bayıtadı. Jumbaqlardı juwap tabıw menen oqıwshılardıń oylawı rawajlanadı. Olar pikir júritiwge, bir-biri menen salıstırıw jolı menen durıs juwmaq shıǵarıwǵa kónlikpe payda etedi. Jumbaqtıń tekstlerin oqıw nátiyjesinde durıs oqıwǵa úyrenip baradı. Ana tili sabaqlarında jumbaqlardı úyreniwde muǵallım oqıwshılardıń aktivligine súyenip jumıs alıp baradı. Sebebi oqıwshılar jumbaqtı jasırınǵan predmettiń ne ekenligin biliwge qızıǵadı. Bul bolsa olardı hár tárepleme, tereń hám tuwrı pikir júritiwge májbúr etedi. Oqıwshılar ózbetinshe jumbaqtı berilgen predmetlerdiń reńine, formasına hám taǵı basqada táreplerine qarap olardı bir-birine salıstıradı. Bul predmetler haqqındaǵı túsiniǵiniń balalar oylawında uzaq waqıt saqlanıwın támiyinleydi, olarda jumbaqtı sanalı túrde oylap tabıw kónlikpesin payda etedi, olardıń sóz baylıǵın ósiredi.

Tálim-tárbiya sistemasında tiyisli tárbiyalıq tásir anıq bolıwı kerek. Sondaǵana muǵallım jumbaqtı bolǵan materialistik qarım-qatnastı oqıwshılarda payda etedi. Sonıń ushın da muǵallım hár bir jumbaqtı úyrenilip bolǵannan keyin, sol jumbaqtı jasırın berilgen predmetlerdiń ózine tán xarakterleri haqqında, kelip shıǵıwı hám turmıstaǵı ornı haqqında qısqasha túsiniw berip barıwı kerek. Máselen, geshir haqqında ayılǵan «jer astında altın qazıq» jumbaqtı balanıń dıqqatın tartıw maqsetinde «geshir atızlarda jerdiń astında

pisip jetilisedi, onı pisirmesten jese de boladı, tiykarınan awqatqa salınadı» dep oqıwshılardıń durıs oylawına járdem beredi. Bunday jumbaqtı tez tabıwǵa járdem beriw menen bir qatarda, olarda jasırınǵan predmetke tiyisli belgilerdi biliwge de imkaniyat beredi. Máselen, joqarıdaǵı jumbaqtı geshirdiń reńi altın reńine, forması bolsa qazıqqa uqsatılǵan.

Jumbaqlardıń tálim-tárbiyalıq xarakteri júdá kúshli. Ádette, jumbaqtı tábiyattaǵı bir nárese, janlı maqluqlardı qandayda bir náresege yamasa onıń formasına uqsatıw, salıstırıw arqalı jasırın súwretlenedi. Jumbaqlardı jazba túrde analiz etiw tómenдеgi tártipte bolıwı múmkin.

- kitaptaǵı jumbaqtı oqıwshılardıń kóshirip alıw tapsırıladı.

- jumbaqtı berilgen tiykarǵı belgilerdi ańlatatuǵın sózlerdiń astın sızıw hám ol sózlerdi basqa sózlerge qaraǵanda kúshlirek dawıs penen oqıw

- jumbaqtı jasırınǵan predmettiń súwretin tawıp, jumbaqtıń tekstiniń astına jabıstırıw yamasa jumbaqtıń juwabın jazıw hám basqalar.

Jumbaqtı tásirli oqıwda onıń mazmunına itibar beriw kerek. Jumbaqtı oqıw tómenдеgi basqıshlarda bolıwı múmkin.

- jumbaqtıń muǵallım tárepinen tásirli woqılıwı,

- oqılǵan jumbaqtı oqıwshılardıń tolıq túsingenligin, olardıń esinde qansha dárejede qalǵanlıǵın anıqlaw maqsetinde qısqa gúrriń ótkeriw,

- oqılǵanda qátege jol qoyılatuǵın ayırım sóz yamasa sóz birikpelerin esletiw,

- oqıwshılardıń tanıs emes bolǵan belgilerdi (máselen, tochkalı útir, úsh tochka t.b) bir-birinen ajırata biliwdi úyretiw,

- jumbaqtıń mazmunın hám formasın analiz etiw.

Bayan etilgen jumbaqlardı tásirli oqıw sisteması tek ǵana oqıw hám til ósiriw sabaqlarına tiyisli bolmastan, bálkim grammatika, til ósiriw sabaqlarına

da tiyisli. Sebebi oqıwshı grammatikalıq shınıǵıwları orınlawda (jazba yamasa awızeki) shınıǵıwdıń tekstin oqıydı. Jumbaқ tekstlerin oqıw dáwirinde oqıwshılar qosıq hám shıǵarmalardı oqıw usılları menen de tanısadı.

Muǵallım jumbaқlar járdeminde oqıwshılardı adamlar, oqıw quralları, mashinalar, miywe hám ósimlikler, ay, quyash, juldız hám basqa da nárselerdiń óz hám kóshpeli mánisi menen tanıstıradı. Ulıwma jumbaқlar balalar arasında dem alıw yamasa pikirlew qáiletin rawajlandırıw ushın paydalanatuǵın xalıq awızeki dóretiwshiliginiń bir túri bolıp esaplanadı.

Muǵallım hár túrli jumbaқ tekstin kartochkalarǵa jazıp, oqıwshılardı tarqatıwı da múmkin. Bunda kartoch-kalarǵa jazılǵan jumbaқlardı oqıp, oǵan juwap aytıwdı tapsıradı. Sonnan keyin oqıwshılar óz kartochkalarındaǵı jumbaқtıń juwapın tabıwǵa kirisedi hám joqarı dawıs penen jumbaқ tekstin oqıydı, keyin onıń juwapın aytadı.

Oqıwshılar jumbaқqa óz betinshe, úyge tapsırma retinde juwap tabıwı da múmkin. Bul kóbinese, balalarda úyde de jumbaқlardı úyreniw kónlikpesin payda yetiw maqsetinde de qollanıladı. Jumbaқlarǵa juwap tabıw úyge tapsırma etip tapsırılǵanda, juwap tabıwda oqıwshı qıynalsa, ata-analardan járdem sorawı aytıladı.

Muǵallım kelesi sabaқта oqıwshılardan jumbaқlarǵa tapqan juwapların soraydı. oqıwshılardıń salıstırıw jolı menen sóylewlerine áhmiyet beredi hám bilimin bahalawda jumbaқqa berilgen juwaplar esapqa alınadı. Jumbaқlardı tekst mazmunı menen baylanıslı túrde úyretiw tekst mazmunı menen jumbaқ ortasında óz-ara baylanıstı támiyinleydi. Grammatika hám til ósiriw sabaқlarında jumbaқlardı úyreniw ushın ayırıqsha waqıt ajratılmaydı. Grammatika sabaқlarınıń tiykarǵı maqseti bul emes álbette. Sabaқlıqlarda berilgen mısallar hám shınıǵıwlar tipine kiretuǵın gápler arasında jumbaқlarda

ushirap turadı. Bul jumbaqlardıń grammatikalıq qurılısın analiz etiwden aldın, balalar sol gáplerdiń mazmunın álbette tiliwi kerek. Bunday bolmasa forma hám mazmun bir-birinen ajıralıp qaladı.

Demek, ana tili sabaqlarında jumbaq mazmunın túsindiriw jumısları sabaqtıń ajıralmas bir bólegi.

Jumbaqlardıń ana tili sabaqlıqlarına kiritiliwi oqıwshılardıń sabaqta dem alıwın támiyinleydi. Olarǵa estetikalıq ilham baǵıshlaydı. Ana tili sabaqlarında jumbaqlar sabaqlıq hám kitap penen islew metodı, awızeki hám jazba shınıǵıw hámde grafikalıq jumıslar metodı da úyreniledi. Bul barlıq klass aktivligin asırıwǵa xızmet etedi. Sabaqlarda sonday bir awhal ushırawı múmkin, oqıwshılar teksti oqıw, jazıw hám ayırım waqıtları grammatikalıq analiz etiw menen uzaq waqıt shuǵıllanıp sharshaydı. Nátiyjede oqıwshılar passiv bola baslaydı. Jumbaqlar sabaqta ushıraytuǵın bunday jaǵdaylardıń aldın alıwǵa imkaniyat tuwdıradı. Oqıw sabaqlarındaǵı sıyaqlı ana tili sabaqlarında da jumbaqlar oqıwshılardıń sóz baylıǵın rawajlandıradı. Sebebi oqıwshılar esitken jumbaqlardıń juwabın tabıw waqtında bir neshe ret onı tákirarlaydı. Sonıń ushında jumbaq tekstleri tez yadta qaladı.

Ádette, oqıwshılar jumbaqtıń juwabın tez tabıwǵa qızıǵadı. Jumbaqqa juwap tabıwda bir-biriniń kúshini sınawǵa da umtıladı. Kóbinese oqıwshılar ózleri bilgen jumbaqların doslarına aytıp, juwabın tabıwdı talap etedi. Sonday-aq jumbaqtıń juwabın tabıwı kerek bolǵan oqıwshı «ne edi», «jáne bir márte tákirarlań» sıyaqlı sorawlar menen jumbaqtı qaytadan aytıp beriwdi talap etedi. Jumbaqtı bir-eki márte aytıp beriw bolsa, oqıwshınıń sóz baylıǵın bayıtadı, rawajlandıradı. Ayırım jaǵdaylarda oqıwshı jumbaqtıń tekstine sóz qosıp (óz sóz baylıǵınan) ekinshi dostına aytıwı da múmkin. Sonday-aq sabaqlıqta berilgen jumbaqlardıń juwapları onıń súwreti arqalı kórsetilgen. Bul bolsa

didaktikanıń kórsetpelilik prinsipin qollawdı, awızeki bayan etiwdi qolaylastıradı hám oqıwshınıń pikirin, dıqqatın arttıradı. oqıwshı jumbaqtıń tekstin oqır eken, onıń teksti qasındaǵı súwretti kóredi hám ańsat ǵana tabadı. Jumbaқта jasırın berilgen predmettiń kórinisi bolsa uzaq waqıt este saqlanadı.

Demek, jumbaqlar baǵdarlama talapların ámelge asırıwda, yaǵnıy oqıwshılar sóz baylıǵın ósiriwde, oylawın rawajlandırıwda muǵallimge járdemshi sıpatında xızmet etedi.

II Bap. Xalıq pedagogikasında naqıl-maqallardıń tárbiyalıq xızmeti haqqında

Sózdiń qúdiretine erteden isenip, «sóz júesin tapsa, mal iesin tabadı», dep esaplap, xalqımız sózge úlken áhmiyet bergen. Adamlar arasındaqı qarım-qatnaslarda onıń úlken rolin túsinip, sózdiń parqına qarawǵa («sóz mánisin bilmes jaman») hám qay jerde qalay sóylewge ayrıqsha kewil bólgen. Sózdiń woǵada qúdiretli kúsh ekenligin xalıqtıń «tayaq etten, sóz súyekten ótedi», «sóz jaralaydı», «sóz emleydi», «jaqsı sóz jan azıǵı», «oq jarası piter, sóz jarası pitpes», «Taw menen tastı jel buzar, adamzattı sóz buzar», degen sıqlı naqıllar sózdiń dúziwshi hám buzıwshı kúshlerin kórsetip, sózdiń áhmiyetin kótermelegen. Shınında da adamnıń adam bolıwında, adam bolıp qalıplesiwinde sózdiń roli joqarı. «Mal móńireskenshe, adam tilleskenshe» degeney adamlar sózler arqalı tanısadı, jaqınlasadı bir-birin ańǵaradı, ózin tárbiyalaydı hám óziniń kim ekenliginde kórsetedi.¹¹

Belgili Yuip Xas-Hajib-Balasaǵuniy «Qutadǵu bilik» (1168) kitabında:

Adamnıń kóziniń nurı,
Júziniń sulıwlıǵınıń tiykarı,
Gáp aqıldıń gúli bolsa,
Sózde bolar gáptiń kúshi.

Shınında da sóz hám onıń adamǵa tásiri oǵada úlken. Onı xalqımız «jıllı-jıllı sóyleseń jılan ininen shıǵadı» dep jıllı sózdiń jangá jaǵatuǵınlıǵın hám yeń tappasań jıllı sóz benen qaytarıwdıń áhmiyetin mınaday naqıl menen bildirgen: «Biyday nanıń bolmasa, biyday sóziń joqpa edi?».

Adamnıń jámiyette óz ornın tabıwda, xalayıq arasında húrmetke erisiwinde, jaqsı turmıs keshiriwinde sóziniń baylıǵı, shıraylıǵı, isenimshililigi

---

¹¹ Qaraqalpaq folklorı. 4-tom. Naqıllar, baspaǵa tayarlaǵan T.Niyetullaev, redaktor Q.Maqsatov. Nókis, 1978, 101-bet

úlken áhmiyetke iye. Sózi dúziw, logikası kúshli bolǵan adamnıń sózlerin xalayıq siltidey tınıp, mawjırap tınlaydı hám wonı «tuwrı sózli adam» dep esaplaydı.

Qıysınlı sózdi ornında tawıp aytıw bul úlken baxıt. «Tawıp sóylegil sózińdi, tilden dur shashqan yańlıdı» (Maqtımqulı) Qayqabus: «Hámme uqıplılıqtıń yeń jaqsısı sóylew uqıplılıǵı» degen. Sonlıqtan sózdi júdá gúlingúline keltirip iskusstvo dárejesinde úyrenip, iyelep alǵan adamnıń bahası joqarı bolıp onıń miyirban kisileri de kóp boladı. Turmısta sawbetlesip kisilerdiń miyirin qandırıw bul joqarı adamıyılıq qásiyet - ol adamnıń baxtı ashıladı, isi rawaj tabadı hám joqarǵı mártebege erisedi.

Orınlı sóz kóbinese doslıqtıń tiykarı boladı, jámiyetshilikti shólkemlestiredi. Jaqsı múláyim sóz adamnıń abıroyın arttıradı, dosların kóbeytedi, hámmeniń húrmetine miyasar qıladı. Sonıń ushın buǵan barlıq tárbiyalawshılar, basshılar úlken itibar bergen. «Meniń bendelerime ayt, jaqsı sózlerdi sóylesin. Álbette shaytan olardıń arasına dushpanlıq salıp turadı». (Quran «İsro» suresi, 513 ayat). Bunday qatnaslar ómirde tunıshlıq hám baxıt, dáwlet hám salamatlıqtı arzıw etken hár bir jámiyet ushın kerek.

Sheshenlik-shiyrin sózlilik ózinen-ózi bolmaydı. Oǵan erisiwdiń tiykarı miynet. Buǵan kóp tınlap, kóp oqıp, xalıqtıń awızeki ádebiyatın, naqılmaqallarıń bilip, miyrasın qádirlew arqalı erisiledi:

Aqıllı adam gápti naqılsız aytpaydı,

Bir aytpasa naqıldı aqılsız aytaydı.

Adam jaslayınan qosıqlardı yadlap, múmkin bolsa hár qıylı júyeli sózlerdi este tutıp, ózi de sóz - qosıq jazıwǵa talpınıp, tartınshaq bolmay dógeresine, úydegilerge, mektepte, klassta bilgenlerińdi basqalarǵa sóylep beriw kerek. Kishkenelerge ertek aytıp beriw, jańıltıpaslar, sóz oynıların oynaw, jumbaqlardı sheshiw júdá áhmiyetli.

2.1. Oqıwshılardıń sóz baylıǵın rawajlandırıwda naqıl-maqallardıń tásiiri

Sóylesiwdegi eń jaqsı qásiyet oy-pikirdi qısqasha sózler menen dálme-dál beriw. Orıslarda «Qısqalıq talanttıń sıńlisi» degen naqıl bar. Altın, gawhar, brilliantlardıń qımbat bolıwınıń sebebi onıń az bolıwında. Ne náirse kóp bolsa, onıń qádiri bolmaydı degen danalar. Sonıń ushın xalıq «Kóp sóz eshekke júk»¹² dep biykarǵa aytpaǵan, demek gáptiń muǵdarı artsa onıń mánisi bolmaydı. «Kóp sóylegen ezbe boladı, kóp qıdırǵan gezbe boladı», onı bılshıl gáp deydi. «Kóp sóylep ezbe bolma, óserińe jaqsı balam» (Berdaq). Kóp sóz tek adamnıń minezin kórsetip qoymadan onıń ózine úlken zıyan keltiredi. «Hár kim óz tilinen qalar bálege», «Kóp sózdiń azı jaqsı, az sózdiń sazı jaqsı», «Súydirectuǵın da til, kúydirectuǵın da til».

Tıyalsań tilińdi amandur basın,
Qısqa qılsań sózdi uzaqdur jasiń

(Yusip Balasaǵuniy).

«Adam tilinen, mal shaqınan». Demek sóylew mádeniyatın úyreniw onı ıqsham hám túsinikli, sulıw bolıwına erisiw júdá áhmiyetli. Sóz tıńlanbasa onı sozbay da ádeplilik. Eger adam sóylep turǵanda oǵan qaratilǵan sóz aytıls onda sózdi dawam etiwdiń ornına, úndemey onı tıńlaw kerek. Ondaı bolmasa siziń sózińiz bahasızlanadı, maǵlıwmat nadurıs qabıllanadı. «Juwapsız qalsa sóz jetim».

Til kespegen jerde tıyǵan maqullı,
Maqtımqulı yad et bul bir naqıldı,
Sóylemey otırmaq bilseń aqıldı,
Sóyleseń sózine diyanat jaqsı.

---

¹² Qaraqalpaq folklorı. 4-tom. Naqıllar, baspaǵa tayarlaǵan T.Niyetullaev, redaktor Q.Maqssetov. Nókis, 1978, 105-bet

Dım bilmeseń indemey otır, qatarda bolasań degen násiyhatta durıslıqqa keledi. «Orınsız jerge tarıspa, retinde sóyle balam» (Berdaq). «Úndemegen úydey báleden qutıladı», «Sóz sózden shıǵadı, sóylemeseń neden shıǵadı». Orıslarda naqıl bar «Sóz-gúmis, indemew-altın».

Sóyleskende de hár bir adam menen hár qıylı temada ol adamnıń mápleri menen baylanıslı sóylew kerek. Biziń eramızdan IV ásir burın jasaǵan Qıtay danası Chjuan Tsızı mınaday degen: «Qudıqtaǵı baǵa menen teńiz haqqında sóylespe, onıń shegi qudıqdur, shirkey menen qıs haqqında sóylespe, ol tek jıldıń ózine tiyisli máwsimin ǵana biledi, sheklengen adam menen jollar haqqında sóylespe, ol tek ózine úyrenkenleri menen baylanıslı». Sonlıqtan:

Sóyleskende sóz mánisin bilmegen,
Aqılsızdan zibanı joq mal jaqsı.

Bir nadanǵa aytqan sóziń,
Gúwlep esken jelshe bolmas

(Maqtumqulı).

Tıńlawshı sózdi qabıllawǵa tayın bolıp, onı maqullap, basqa nárseler menen bánt bolmay, dıqqattı tikkeley sóylewshige awdarıwı kerek. Sonıń ushın sózdi tıńlay bilw de ádeplilik. «Jutpastan burın shayna, sóylemesten burın tıńla».

Sóz tapsań, tappasań-tıńla,
Qoldan kelmes isti etiwshi bolma

(Maqtumqulı).

«Til birew, qulaq ekew, bir sóyle - yaki tıńla». Bir kúni Sokratqa sheshenlikti úyreniwge Afinadan jol azabın shegip bir jigit kelipti.

Jigit penen gúrrińleskennen ketsin alım oǵan: oqıw haqısın eki ese kóp tólew kerekligin aytıptı. Jas shákirt: ne ushın, dep soraǵandaa: «Sebebi meniń

sağan eki ilimdi birdey úyretiwime tuwra kelip tur – tek sóylew ilimin ǵana emes, sabır saqlap tuńlay biliw ilimin de», depti filosof.

Demek sóylewdi basqa islerden góre, artıǵıraq dep esaplap basqa islerdi toqtatıp turıw, óziniń sózinen góre ángimelesiwshige artıqmashlıq berip, onıń sózin buzbay indemewge tırısıw ádepliliktiń bir shárti bolıp esaplanadı. Adam jaqsı ángimeshil bolǵısı kelse yeń dáslep jaqsı tuńlawshı bolıwı shárt. Bergen sorawlarıńızǵa sóylewshi janı menen juwap bersin. Onıń ózi haqqında, onıń jetiskenlikleri haqqında sózlerin maqullaw kerek. Ol adamnıń qızıǵıwshılıǵınıń dógeresinde gáp qozǵap jámiyettegi salmaǵın onıń ózine bildirip qoyıp, onı shın júreken aytıw júdá áhmiyetli. Demek tuńlap biliw úlken ádeplilik, tuńlaǵanda jaqpaytuǵın sózler ushırassa onı kishi peyillilik penen, sóz iesin irenjitpey dúzetiwge tırısıw kerek.

Sózge itibar bermey, ózi sóylep, mıljún sózdiń ishindegi eń jamanı maqtanshaqlıq. Ol ádette óziniń sózine ózi rahatlenip, dógerekti mensinbey, basqalar onı qalay qabıl etedi dep oylamay, ótirik-shındı aralastırıp ózim-ózim dep adamlardıń bereketin aladı. Tek ózi haqqında sóylegen adam, tek ózi haqqında ǵana oylaydı. Al, tek ózi haqqında oylaǵan adam gúder úziwge turarlıq nadan adam. Bul onıń alǵan biliminiń joqarılıǵı, áhmiyetliliǵı menen baylanıslı emes.

Táǵdir kóp keshigip jaratqan seni,
Sóylegende tiliń túsińe jeter,
Adamzattıń haslı maymıl yekeni,
Seni kórgen sayın esime túser.

(İ. Yusupov).

Belgili sóz óneriniń ullı alımı Abay bılay degen: «Hámme álemge belgili danıshpanlar qashshan-aq: hár bir jalqaw kisi qorqaq, maqtanshaq keledi; hár

bir aqılsız nadan, arsız keledi; hár bir aqılsız jalqawdan-tilenshek, toyımsız, tınımsız, wónersiz, hesh kimgе doslıǵı joq janlar shıǵadı», dep dálillegen ...

Sózde sóylegende sóylewshi óziniń sózin tınlawshıǵa zıyan keltirmeytuǵın etip dúziwi kerek. «Bir jaqsı sóz, mın sógisten artıq», «jaman tınıshlıq, qayırsız jándelden jaqsı», «Jaqsı sózge jan semiredi, jaman sózge jan sekiredi», «jaqsı sóylegen as jer, jaman sóylegen tas jer», «adamnıń júzine qarama, sózine qara», «jaqsınıń sózi mazılı, jamannıń sózi ızalı».

Abaylap sólew, kishi peyillik bildiriw, basqalarǵa shın qızıǵıwshılıq tuwdırıw júdá áhmiyetli. Orıslarda «Sóz shımshıq emes, ushsa qayıp kelmeydi» degendey oylanıp, ne aytsam eken dep irkilip juwap beriw, «nege solay dey qoydım» dep pushayman jewden jaqsı. Akademik Í.P. Ívanov adamlardıń den-sawlıǵın qorǵawda, ásirese júrek qan tamirlarinıń awırıwlarınan saqlanıwda dógeresindegi sóylegen adamlardıń, sóziniń áhmiyeti ullı degen yedi. Sóylegende dógerektegi adamlar menen «siz» dep sólewge úyrenip turpayı sólewge ádetlenbew kerek. Adamlar «háy», «sen» dep sólewge bolmaydı. Hár bir adam óziniń sózi menen maqtanadı, óziniń atın máńgi qaldırıwǵa urınadı. Abaylasañız adamlar, balalar óz atların taslarǵa tawlarǵa jazıwǵa qumar. Adamnıń ózi ushın onıń atınıń sestı eń mazalı, eń áhmiyetli ses ekenligin este saqlaw kerek. «Keshirersiz», «ayıp etpeñiz» degen sózlerdi kóbirek paydalanǵan jón. Kúle shıray beriw tek sálemleskeninde ǵana yemes, sóyleskeninde de kerek. «Sálem - sózdiń anası». Kúle shıray beriw: «siz maǵan unaysız, siz meni shadlandırıp atırsız, sizdi kóriwden quwanishtaman» degendi ańlatadı.

Demek adamdı quwanış penen qarsı alıp, kúle shıray menen tınlaw kerek. Sonıń ushın qıtayda «Júzinde kúle shırayı joq adam, dúkan ashıwǵa tiyisli yemes» degen qaǵıyda bar.

2.2. Oqıwshılardıń sóz baylıǵın rawajlandırıwda jasaǵan sotsiallıq ortalıqtıń tásiiri

Shańaraqta hám jámiyette kórinip turatıǵın úlken kishi jánjellerdi dıqqat penen tekserseńiz kóbinese, barlıǵınıń, sebebi qopal sózler bolıp, birewdiń oylanbay sóylegen sózi, ekinshige tiyedi hám nátiyjede jánjel shıǵadı. Qopal qatnas, ásirese ashshı, natuwrı sóz, bawırı qattı, pámi pás adamnan shıǵıp kisini renjitedi. «Bulttan shıqqan kún ashshı, jaman adamnıń sózi ashshı», «Qorqaqtıń kózi úlken, aqmaqtıń sózi úlken», «Bilgen tawıp aytadı, bilmegen qawıp aytadı»¹³, degendey jaman adam shaǵıp aladı. Kewli azar tartqan adam saatlap, kúnlep ózine kele almay, qolı iske barmay qaladı. Demek qopal sóz, shıraysız qatnas, insannıń kewlin awırtıw menen birge, jámiyet isinde biraz ziyan keltiredi.

Awzına kelgendi aytıw nadannıń isi,

Aldına kelgenin jew haywannıń isi

(Nawayı).

Sonlıqtan peyli jaman adamlar mánissiz sózlerdiń basqaǵa ádeplilik, materiallıq jaqtan ziyanın pámlmeydi, túsınbeydi.

Waqtında jawılıp qoyılmaǵan tesikten iyte, pıshıqta, malda kirip shıǵa beredi. Sonday dárejede qadaǵalanbay qalǵan awızdan «aq iyt kirip, qara iyt shıǵa» beriwi múmkin.

Sóz benen haywannan ayırılar insan,

Biymanı sóylegen haywannan jaman

(Saadiy Sheraziy).

---

¹³ Qaraqalpaq folklorı. 4-tom. Naqıllar, baspaǵa tayarlaǵan T.Niyetullaev, redaktor Q.Maqsatov. Nókis, 1978, 125-bet

Oylanıp qaraǵanda ashshı sózdi de, dushshı sózdińde shıǵatuǵın jeri awız bolǵanlıqtan, onnan birewdiń kewlin qaldıratuǵın suwıq, jaman sóz emes, adamdı húrmetke aparatuǵın shiyrin sóz shıqsa júdá sawaplı boladı.

Ádepsiz sózlerdi aytıwdan saqlanıw, uyat sózlerdi hayallar menen balalar arasında aytpaw, ózińnen úlken adamlarǵa siz dep sóylew ádepliliktiń tiykarǵı shárti.

Xalqımızdıń ádetinde jalǵansını-ótirikshini jek kóriwshilik tastıyqlanǵan hám onı qatarǵa qospaǵan. Bir ret ótirigi shıqqan adamnıń, júz ret ras sóylegeniniń paydası joq. Sebebi «Ótirikshiniń ras sózi de, ótirik sózi de ótirik», «ótirikshiniń erteń degeni tawsılmaydı» degen xalqımız. Ótirikshilik hálsizdiń hám jalataydıń isi.

Ótirik sózler aytpaǵan,

Óózin ózi uyaltpaǵan

Dos balasın jılatpaǵan,

Ádil erler maǵan kerek

(Berdaq).

Demek hár bir sózge gúman menen qaraw, izine baǵıw arqalı shınlıqqa erisiwge boladı. Sebebi «gúman iymannan ayıradı», yaǵnıy inanǵanıńdı buzadı sebebi wol shınlıqtıń ákesi. Gúman arqalı shınlıq izlenedi, ilimiy jańalıqlar ashıladı. Adamnıń ıqılı ayılǵanlardıń mánisine birden inanıp onı shınlıq dep qabıl yete bergende ilim rawajlanbaǵan bolar edi.

Ótirik-ósik, sırttan satıw, jalaxorlıq, maqtanshaqlıq hám sol sıyaqlı illetli sózlerdi biziń xalqımız qıybat sózler dep ataǵan hám onı aytqan adamlardı ǵıybatkesh dep járiyalaǵan onıń gúnası júdá awır qılıp belgilegen. Sonıń ushın babamız Berdaq: «Qashar bolsań qash ǵıybatan, gúnası awır biledursań» dep kórsetken.

Sóylesiw kem degende eki táreptiń qospalı háreketi. Geyde yeki adam sóyleskende hár kim ózin aytadı. Hár bir sóylewshiniń mápin esapqa ala otırıp hámme waqıt bir birewge dıqqatlı bolıp sóylesiwdiń rolin arttıradı. Geyde kópshilik jaǵdayda adamlar bir-biri menen jańa maǵlıwmatlar, bilimler haqqında, yaǵnıy sóylesiwge jańanı aytıw talabı menen keledi. Bunday pikirlesiw menen almasıw kóbirek aqılıy logikalıq sıpatqa iye bolıwı sóylesiwdiń tabıslı bolıwına sebepshi boladı.

Geyde birewler «ishim pisip ketti», «kel sóyleseyik» dep shaqırıp, ananımınanı gáp qılıp sonnan tásir aladı, keypi kóteriledi, birewlerdi jamanlaydı. Leykin bul sózler biykar waqıt ótkiziwge, qızǵanshaqlıq sezimlerdiń shıǵıwına tásir etip adamǵa zıyan beredi. Ulıwma sóz iske qaratılǵan, dúziwshilik sıpatta hám ruwxıy bayıtıwǵa qaratılǵan tárbiyalıq sıpatqa iye bolıwı kerek.

Hár bir adam menen sóyleskende wonıń minez qulqın basqalardan ayırmashılıǵın bilgen durıs. Mısalı, orınsız házillesiw yamasa ol qızıqpaytuǵın ángimeni sóylew, jek kóretuǵın maqtaw, onıń ayıbın aytıw, hayallardıń jasın soraw ádeplilikke jatpaydı.

Sóylesip turǵan eki adamǵa úshinshi birew kelip qosılsa, wonıń ángimege aralasıwı ushın oǵan ángimeniń mazmunı qısqasha túsindiriledi. Onı sózge tartıw zárúr bolmasa ángimeni birden toqtatpay «jaysha ótken-ketkendi aytısıp turıp edik», «jumıs tuwralı aytıp turıp edik» dep túsindirilse durıs boladı. Ol adamnıń kózinshe sózlerdi astarlap aytıp turıw úshinshi adamǵa gúman tuwdıradı. Jıynalǵan adamlar arasında otırıp, sıbırlawǵa bolmaydı. Bul basqalardı táshwishlendirip qoyadı.

Sóylesiw arqalı adamnıń ishki pikirlerin biliwge, ruwxıy dúnyasın saqlawǵa, bir-birewi menen túsiniwge boladı. Sóz arqalı birewdi razı etiw menen birge, qıyın-qıstaw jaǵdayda qıynalıp júrgen adamǵa qayırqomlı sóz

onıń jaǵdaylarına tásir etip onı jaqsı inabatlı tárepke ózgertip jiberiwi múmkin.
Sonlıqtan sózdiń qúdireti kúshli.

Jamanǵa sırıńdı aytpa,
Kelgen jerde sózden qaytpa,
Dostıńdı jaman muńaytpa,
Dushpanıńdı mata balam

(Berdaq).

Bul xalıqtıń «sóz kelgende aytpay, ólgende aytasańba» degen hám alajaǵıń ketsede, ayta jaǵın ketpesin degen maqalına tuwra keledi.

Jaqsı adamnıń belgisi,
Ástelik penen sóyleydi,
Kishilikti oylaydı,
Jaman adam belgisi,
Jaqsı adamnıń belgisi,
Ástelik penen sóyleydi,
Kishilikti oylaydı,
Jaman adam belgisi,
Uddı sózdi sóyleydi
Tákabbırlıq oylaydı
Oylanıp bilip babalar,
Sózdi dúrge teńgergen
Tawıp aytqan hár sózdi
Oylama kem dep gawhardan.

Jaqsı mennen janassań,
Dártiń qalmaq tógiler,
Jaman menen janassań,
Qabırǵalı qollarıń sógiler.

Bir kúni pitip jazılar,
Darıǵan tıyıq jarası.
«Bir bálege tap bolar,
Júyesin tappay sóz quwǵan».
Jigittiń serli bolǵanı,
G'abırıspay júrese jolınan,
Kórinip bále kelmeydi,
Báleniń biri tilinen
Til jarası ómirlik,
Yadıńnan shıqpas ızası,
Eń jeńil is dúnyada,
Birewge bermek násiyhat,
Birewdi sınap min taǵıw
Onnanda jeńil ap-ańsat

Mánisli sóz bahalı,
Ózi qısqa ózi jup
Buringıdan qalǵan sóz,
«Sózi kópte, qayǵı kóp»

(S.Májitov).

Ruzı máhkir sen tabarsań tilińnen
Rásualıq isiń seniń ǵıybatkesh,
Buzıq peyliń menen azdıń jolınan,
Sennen biyzar boldı eliń ǵıybatken.

Muzdan taq jasarsañ, ottan úy qurıp
Jurttı sırttan satıp, haq joldan urıp,
Bir iplas qurt bedenińnen qan sorıp,
Janıńdı záhárler seniń ğıybatken.

Hesh kimge bermesin seniń kúnińdi,
Kórmedim dos-yarın, aǵa-inińdi,
Otlı temir menen daǵlap tilińdi
Kúye jaqsı arzır júziń ğıybatkesh.

Jaman sóz ayırar jaqsı dostıńnan,
Gúnayım báledey basar ústińnen,
Háhannem ishinde jerdiń astınan,
Aspandı titireter úniń ğıybatkesh.

(Maqtumqulı).

Kerek sóz óz jerińde sóyletilgey
Kerek kim, sóz jerinde sóyletilgey.

Kórkem sóz as ishinde tatlı duz ol
Sóz ólshep sóyletilse sózge usar
Kóp sóz eshekke juk degen mısál.

(Kutub).

Júrekten shıqqan sóz
Júrekke jol tabadı

(A.Nawayı).

Tirini góрге salatuǵındı sóz
Ólini tirilte alatuǵında sóz

(Nizamiy).

Sózdi ólshep,
Kúlkini mısqallab Sat,
Sózi suwıqtıń, ózi suwıq
(Ózbek xalıq maqalı).

Sózine qarap kisini al,
Kisige qarap sóz alma,
Shın sóz qaysı bile almay,
Hár nárseden qurı qalma
(Abay).

Ne zárúr bolsa sonıń bárin aytıw, artıq sóz aytpaw,
Naǵız sheshenlik degen sol aytpaw
(Laroshfuko).

Bul dáwirde óz tilin, ádebiyatın bilmegen qádirlemegen adam tolıq
mánili zıyalı emes

(M.Áwezov).

Aytqan sóziń qanday bolsa,
Esitetuǵın juwabińda sonday
(Gomer).

Jaqsı sáwbetshi bolıwdıń bir ǵana tásli bar,
Ol tıńlaw biliw
(K.Morliy).

Óz-ara sáwbetti hám kim onnan kóp, payda kórip, bilim alatuǵınday etip
shólkemlestiriw kerek

(Geraklid).

Ádeptiń bası-abaylap sóylew
(Axmet Yugnakiy).

Kóp sózdi uǵıp bolmas,
Jar tastı jıǵıp bolma

(Maxmud Qashgariy).

Kóp oylan, jaqsı sóyle - nusqa bolsın,

Sorasa - juwabińda qısqa bolsın

(Yusip Balasaǵuniy).

Sawlıq tilep, tabıs kóitseń isińnen,

Jaramsız bir sóz shıǵarma tisińnen

(Yusip Balasaǵuniy).

Yalǵan sóz janıńa ólshewsiz alıp keledi

(Sh.Rustaveli).

Tilin bilmegen - túbin bilmeydi

(Ǵ.Músiripov).

Aqıl sóz - aytqan oqtay bijjón ketpes,

Jamanǵa oq ótsede sózler ótpes

(Ǵ.Músiripov).

Aqılsızlıqtı eki belgisinen biliwge boladı: ol ózine paydası joq sózdi aytadı,
yamasa birewdiń isine jónsiz aralasadı.

(Ploton).

Haqıyqat shıńlıq bolmaydı

(M.Gandiy).

Egerde belgili bir oydı óz ana tilimizde dál bere almasań onı tilimizdiń
oralımsızlıǵınan kórmey, ózimizdiń dármansızlıǵımızdan kóriwimiz zárúr.
(M.V. Lomonosov).

Sózdi isenim menen sóyle, tıńlawshılardıǵa tásir etiw ózinen ózi kelip
shıǵadı

(İ.V. Gete).

Anıq túsiniklilik-sóylewdiń baslı páziyletidur.

(Aristotel).

Ápiwayı hám ayqın etip ayıp bermeytuǵın hesh qanday pikir joq

(A.Í. Gertsen).

Kóp sóylewshi adam kóp sátsizlikke ushıraydı

(Lao-Tszi)

Úlken aqıllılıqtıń pariqlı belgisi az sóz benen kóp nárseni aytıwdur, kelte pám, kerisinshe kóp sóylew hám hesh nárseni ayta almaslıq qábiyetine iye

(F.Laroshfuno).

Jaman isti sulıw sózler menen jabıw múmkin bolmaǵanıday, jaqsı isti jamanlaǵan menen báribir onı bılǵaw múmkin emes

(Demokrit).

İnsandı jaramas sózler ayıp kópshilik aldında ızza qılǵannan góre tas yaki basqa bir nárseni menen urǵan jaqsıraq.

Jıraw seni báygi atınday baplaǵan,

Sheshen seni jawda shınıtlap toplap,

Alpamıslar uran etip urısta,

Berdaq seni qural yetip saplaǵan,

Ana - tilim-sen basqadan ayırman,

Sen turǵanda men de ádewir shayırman,

Sonsha qatal súrginlerde joǵalmay

Bul kúnlerge jetkenińe qayılsan

(İ.Yusupov).

Sóz hám sóylew haqqında Qabusnama wásiyatlar.

Bilgil, hámme ónerden sóz óneri jaqsı, sebebi adam basqa maqluqattan jaqsıraq jaraldı hám basqa janlı zatlardan adam on mártebe artıq hám bul artıqmashlıq adamnıń bedeninde bar: besewi adam denesiniń sırtında boladı,

besewi ishinde jasırınıwlı. Bul bes jasırınǵan nárseler bir nárseni yad qılıw, hámme waqıtta este saqlaw, qıyal etiw, parıqlay biliw hám sóz uqıbı, besewi adam denesiniń sırtqı jaǵında kórinedi: esitiw, kóriw, iyis biliw, dám biliw, sóziw. Bular basqa janlı zatlarda da bar, biraq adamdikindegı emes. Sol sebepli, adamzat basqa janlı zatlar ústinen hákimlik qılıwshı patshadur. Demek, usını bilsen, jaqsı sóylewge úyren hám múlayım sóylewden basqa nárseni ádet qılma, sebebi qanday sózdi sóylewdi qálesen, til sonı sóyleydi. Sózdi óz ornında sóyle, ornında ayılmaǵan sóz, eger ol jaqsı bolsada jaman kórinedi. Biyhuwda sóyleme sebebi paydasız sóz, zıyan keltiredi.¹⁴

Eger seniń sóylegen sózińnen paydalı nárseniń iyisi kelip turmasa, bunday sózdiń ayılmaǵanı jaqsı. Bilimdanlar: «sóz bir máy, wonnan bas awırıwı (qumar) payda bolar, sóz bas urıwına dári de boladı» degenler.

Birew sennen bir nárseni soramasa, juwap bermegil biyhuwda sózden saqlan, bir nárseni sorasa, durısın aytqıl.

Sennen soramasa, sen woǵan pándi-násiyat qılmaǵıl ásirese, pándi-násiyattı tınlamaǵan adamǵa hesh nárese demegil. Kóp adam arasında bir adamǵa násiyat, qılma, yaǵnıy kóp adam arasındaǵı násiyat bul keysidur. Eger adam qıńırılıqqa ádetlengen bolsa, onıń qasına barmaǵıl, sebebi bunday adam duwrı jolǵa túspeydi, yaǵnıy qıysıq aǵashtı shawıp jońbaǵansha dúziw bolmaydı.

Jumsaq, jaqsı sózge sarań bolmaǵıl, xalıqtan jumsaq óz esiteyin deseń qattı sóz aytpaǵıl, jaqsı sóz aytqıl.

Áy balam, bilgil, xalayıq tórt túrli boladı, sóz tórt túrli boladı: xalayıqtıń biri sol - biledi, biletuǵınıń da biledi, bunday kisi alımdur, oǵan boysınıw lazım. Biri ol biledi, biletuǵının bilmeydi, ol uyqıdadur, onı oyatıw kerek. Biri

---

¹⁴ Bazarbaev J., Dáwletova Q. Ádeptanıw. Nókis, Bilim, 1992. 114-bet

sonday bilmey, bilgenin de bilmeydi. Ol ańqaw-nadandur, onnan qashıw kerek. Sóz tórt túrli boladı, birinshisi - biliwge hám aytıwǵa kerek emes sózler, ekinshisi - biliwge hám aytıwǵa zárúr bolǵan sózler, úshinshisi - biliwge zárúrligi joq, biraq aytsa bolatuǵın sózler, tórtinshisi - bilse bolatuǵın biraq aytıw keregi joq sózler. Biraq aytilatuǵın hám biliw kerek sóz sonday boladı, dúnyanıń jaqsılıǵı sol sózge baylanıslı boladı. Bunday sóz dúnya ushın paydalıdur. Bunday sózdiń aytıwshıǵa da, esitiwshige de kóp paydası bar. Biliw múmkindaǵı aytıw múmkin bolmaytuǵın sózler sonday boladı: bir hámeldar yaki bir dos adamnıń ayıbı saǵan málim boladı. Aqıl menen oylaǵan waqıtta onı aytıw uyatsızlıqdur. Sol ayıptı aytsañ, sol hámeldardıń ashıwı keledi, dostıń sennen qapa boladı yaki óz basına úlken sorlı is hám ǵawǵa arttırıp alasań sonıń ushın bul sózdi biliw kerek, biraq aytpaw lazım.

Bul tórt sózdi bayan ettim. Bulardıń jaqsısı hám biliw, hám aytıw zárúr bolǵan sózdur. Bul tórt sózdiń eki tárepi bar: biri gózzal tárepi, ekinshisi jaman tárepidur. Xalıq aldında sóyleytuǵın sóziń gózzal bolsın, bul sózdi xalıq qabıl etsin. Xalayıq seniń sóz benen bálent dárejeye eriskenińdi bilsin, sebebi adamnıń mártebesin sóz arqalı biledi, sózdiń mártebesin adam arqalı bilmeydi, sebebi hár adamnıń awhalı jay-jaǵdayı óz sózi astında jasırınǵan boladı yaǵnıy bir sózdi bir ibara menen aytsa boladı, onda esitken adamnıń kewli jaǵdaysız boladı, sol sózdi bir ibara menen aytsa esitken kisiniń kewli ashıladı.

Áy, balam, hádden aspáǵıl, hádden asıwdı sumlıq dep bilgil. Hár iste ortasha bolǵıl. Hár sózdi aytıwda hám hár bir isti qılıwda shıdamlı bol hám asıǵıwdan awlaq bol. Sırıńdı ózińnen basqa kisige aytpaǵıl, sıırıńdı birewge aytsañ, soń onı sır deme.

Kóptiń ishinde bir adamnıń qulaǵına sóz aytıw sıbırlaw jaqsı emes. qulaqqa sóz aytıw jaqsı bolǵanı menen de sırttan jaman kórińedi. Bul sózden

adamlar gúmanlanadı, sebebi kópshilik adamlar bir-birewleri haqqında gúman qıladı.

Seniń sózińniń duwrılıǵına gúwaliq bergendeý sózdi aytqıl.

Eger ózińdi zorlıq penen ayıplı qılıwdı qálemeseń gúwa bolmaǵıl. yeger gúwaliq berseń óz ıqtıyarın menen ber. Hár bir sózge qulaq sal, asıǵızlıq qılma. Aytqan sózińnen pushayman qılmayın deseń oylamastan sóyleme, hár bir sózdi oylap sóyle.

Aldınan oylaw bul bir káramattıń túridur. Qanday sóz bolsa da tıńlawdan jalıqpa. ?ol sóz kereıne jarasın, meyli jaramasın, wonı tıńla, wóytkeni seniń ushın sóz esigi jabılıp qalmasın, paydası tawsılıp qalmasın.

Suwıq sóz sóyleme. Suwıq sóz bull bir dán wonnan dushpanlıq ónim shıǵadı. Qanday dana bolsań da, ózińdi nadan tutqıl, óytkeni sonda saǵan ilim-óner úyreniw esigi ashıq bolar. Sózdi hám ilimdi jaqsı bilseńde, hesh bir sózdi buzba, duwrı táriyple. Sózdi ózgertpey, buljıtpay sóyle. Hámeldarlar menen hámeldarlarday, ápiwayı adamlar menen ápiwayı adamlarday sóyleskil (bunday waqta da) aqıllılıq shegarasınan shıqpa seniń sóziń esitken adamǵa awır túyilmesin (eger sonday bolmasa) sózińdi hám dáliyl menen de tıńlamaydı (bunday waqıtta) aman bolasań.

Áy balam, yeger sen qanshelli sóz shesheni bolsań da, sóz bilimdanlıǵı waǵında issiz bolıp qalmawıń ushın ózińdi bilgenlerden pásirek usla. Kóp bil de az sóyle, az bilseń kóp sóyleme, sebebi aqılsız kisi kóp sóyleydi: aytqan ekenler, úndemey otırıw salamatlıq sebebidur dep, sebebi kóp sóylewshi aqıllı adam bolsa da, xalıq onı aqılsız deydi, aqılsız adam úndemey otırsa, adamlar onı aqıllı dep esaplaydı. Eger sen júdá pák, jaman islerden ózińdi tıyıwshı bolsań da, ózińdi maqtamaǵıl, sebebi óz paydań ushın gúwa bolsań, seni hesh kim tıńlamaydı, seni xalıq maqtasın, soǵan háreket etkil hám sonday etip sóylegil: bul sóz saǵan payda keltirsın, biykar hám zaya ketpesin.

Áy balam, jalǵan hám biyhuwda sóz aytpaǵıl, biyhuwda sóz diywanalar sózidur. Birew menen sóylespekshi bolsań, ol sózińniń qarýdarı ma yamasa joq pa, qaraǵıl. Eger tıńlawshı seniń sózińe qarýdar bolsa, sózińdi satqıl, eger sózińdi qarýdar qálemese, ol sózdi qoyıp sózińe qarýdar bolıw ushın tıńlawshıǵa jaǵatuǵın sózdi ayt. Biraq adamlar arasında ózińdi adamlarday tut, insańǵa insanday súnásibette bol. Adam uyqıdan sergek bolsa, adamlar menen qalay jasawdı men bayan yetip aytım.

Áy balam, tıńlawdan qashpa, adam sóz esitiw, tıńlaw arqalı sózge sheber boladı. Bunı sonıń menen dálillew múmkin: anadan tuwılǵan nárestege jer astınan bir jay islep, sút berip sol jerde tárbiya berse, anası hám tárbiyashı onıń menen sóylespese, ol bala bir adamnıń da sózin esitpese, úlkeygende ol saqaw boladı. Waqıttıń ótiwi menen sóz esitse, úyrense, sózge sheshen boldı. Basqa mısál: Kim anadan gerew tuwılsa, ol saqaw boladı. Kórmeyseń be, hámme saqanlar gereń boladı ásirese, danıshpanlardıń sózlerine qulaq qoy. Danıshpanlar aytqan: danıshpanlardıń pándi-násiyatları kewil kózin ashadı, sebebi bul pándi-násiyat danıshpanlıq kóziniń súrmesi hám totıyasıdur, demek bul taypanıń sózin yeki qulaq penen tıńlaw, esitiw kerek, sebebi bulardıń sózinde payda kópdur.

Awızdan-awızǵa ótip júrgen xabarǵa qaraǵıl, onnan qashpa. Birewdiń tárepin alıp sóylemegil. Eger aytıspaqsı bolsań, dushpanǵa qara eger onıń menen aytısıwǵa kúshiń jetse hám gáp sozılsın deseń, dáliyler hám mısallar menen aytıs. Bolmasa sózdi toqtat, bir mısálǵa qanaát, bir dáliyl menen tur, biykarlama itiyat bol, áwelgi sózińdi keyingi sóziń buzıp jibermesin. eger ulamalar tartıssa, sózdi birinshi náwbette úrp-ádetten baslaǵıl hám úrp-ádetti soǵan uqsas hám dúnyadaǵı bar nárseler menen bayan yetkil.

Áy, perzent, eger dilwar bolsań, sheshen (hapız) bol kóp nárseni yaddan bilgil. Hesh kim menen tarıspaǵıl hám tartıs sózge barmaǵıl. Minberge shıǵıp

alıp kewliń qálegen nárseni islewge urınbaǵıl, shiyrin til menen sóylegil, kiyimińdi taza uslaǵıl.

Tásirli sóz aytqıl, hár bir sózińdi esitip, aw ursın hám jıyındı qıldırǵıl. Minberde bosań bolsa, qabaǵıńdı úyip, jaqpaytuǵın sózdi aytǵıl. Hámme waq háreket yetip turǵıl. Sóz sóylep atırǵan waǵında jıyınǵa qaraǵıl, eger sózdi, esitkisi kelse, sóylegil, yeger ertek, ápsana esitkisi kelse, ertek ápsana aytqıl, sebebi xalıq soǵan qarıydar bolıp, hámme seni qabıl etkennen keyin hesh nárseden qorıqpaǵıl.

Jaman sózdi jaqsıraq bahaǵa satqıl, sebebi qabıl etken (tıńlaǵan) waqta ne satsań da aladı. Seniń qádirińdi bilip atırǵan waqıtlarda abaylı bolǵıl, qorıq, sebebi tap sonday waqta dilwardıń dushpanı payda bolıp qaladı. Sen tabısqa erispegen jerde turmaǵıl.

Menbirde turǵan waǵında saǵan soraw berse, bilgenińshe juwap bergil, bilmegenińe minberde turıp: «bul máselege juwap beriwim múnásip emes, úyge barǵıl, úyde juwap beremen» degil.

Olar ójetlik penen jazıp jiberse, olarǵa: «Bul másele dinsizlerdiń másesidur bunı soraǵan adam «dinsizdur» dep juwap bergil.

Yadıńda bolsın: bir sózdi bir jıyında aytsań jáne qaytarıp aytpaǵıl hám biyabıray bolmaǵıl - Jaqsı sózli bolǵıl.

Buzarda puqara xalıqtıń ishinde kóp sóylemegil, sonda olarǵa qádirli bolıp kórineseń.

Jaman isten ózińdi tıy.

Minberde turıw ádebin saqlaǵıl, tákábbirlikten, jalǵan sóylewden hám paradan awlaq bol.

Sen óziń qılatuǵın isti buyırǵıl, xalıq ta sonı qılsın (orınlasın).

III Bap. Ruwxıy dúnyanıń baylıǵı –oratorlıq qábilet, sózge sheshenlik

Sonı ayrıqsha atap ótiw kerek, hár bir insan hám jámiyettió ruwxıy dúnyasına tap usınday kóz benen qaraw, adamdı sanalı jasawǵa, jetiklikke shaqıratuǵın bunday teńi joq qúdiret negiziniń turmısımızdaǵı ornı hám áhmiyetin tereń jáne hár tárepleme tallaw áhmiyetli bir haqıyqattı, yaǵnıy joqarı mánawiyat - jeńilmes kúsh yekenligin aqladadı hám tastıyıqlaydı. Usı worında tábiyy bir soraw tuwıladı: mánawiyattı shınında da áne usınday qúdiretli kúshke aylandırıw ushın biz qanday máselelerge birinshi gezekte itibar beriwimiz, qanday jumıslardı ámelge asırıwımız zárúr?

Mánawiyat haqqında qanshama shaqırıqlar, áhmiyetli teoriyalıq pikirler bildirilmesin, eger olardı jámiyet sanasına sińdiriw ushın turaqlı jumıs alıp barmasaq, bul boyınsha iskerligimizdi hár tárepleme puxta oylanǵan sistemalı ráwishte shólkemlestirmesek, tábiyy, biz gózlegen maqsetke erise almaymız, yaǵnıy insan qálbine jol taba almaymız. Sonıń ushın da biz búgingi kúni tálim-tárbiya salasınan baslap, baspasóz, televidenie, internet hám basqa ǵalaba xabar quralları, teatr, kino, ádebiyat, muzıka, súwretshilik hám músinshilik kórkem ónerine deyin, bir sóz benen aytqanda, insanniń qálbi hám oy-pikirine tikkeley tásir etetuǵın barlıq tarawlardaǵı jumısımızdı xalıqtıń ruwxıy zárúrlikleri, zaman talapları tiykarında jáne de kúsheytiwimiz, jańa basqıshqa kóteriwimiz zárúr.

Ásirese, barlıq dáwirlerde de oǵada qıyın hám juwapkershilikli bolǵan bul islerdi óz moynımızǵa alǵan, eski qalıplerden waz keship, bull salada kóz-qarasın jáne de bayıtıw ushın tınımsız miynet etip atırǵan pidayı insanlardıń bir qaraǵanda kózge taslanbaytuǵın, lekin, úlken umtıls hám ámeliy háreketlerin keń qollap-quwatlawımız, olardıń jemisli nátiyjelerge erisiwi ushın hár tárepleme sharayat jaratıp beriwimiz lazım. Bul haqqında sóz yetkende, sonı

atap wótiw tiyis, áne usınday wákileri, yaǵnıy woqıtıwshı hám ustazlar, jazıwshı hám jurnalistler, kino hám teatr xızmetkerleri, sazendeler hám súwretshiler, ulıwma zıyalılarımız xalqımız ushın jańasha turmıs haqıyqatlıǵı bolǵan bazar ekonomikasına ótiw dáwirinde jámiyet aldındaǵı mánawiy minnettin tereń sezine otırıp, óziniń talant hám sheberligin ayamastan shın júreken miynet etpekte.

Bárshemizge ayan, insan júregine jol, eń áwele, tálim-tárbiyaban baslanadı. Sonıń ushın qashan bolmasın bul haqqında sóz bolsa, babalarımız qaldırǵan biybaha miyrastı eslew menen birge, ata-analarımızdıń qatarı biz ushın eń jaqın bolǵan jáne bir ullanı insan-oqıtıwshı hám ustazlardıń jaqsı niyet miynetlerin húrmet penen tilge alamız. Biz elimizde jańa áwlad, jańa oy-pikir iyelerin tárbiyalawday juwapkershilikli wazıypanı orınlawda birinshi gezekte áne sol mashaqatlı kásip iyelerine súyenemiz hám tayanamız, erte ornımızǵa keletuǵın jaslardıń ruwhıy dúnyasın qalıplestiriwde olardıń xızmeti qanshelli teńsiz ekenligin ózimiz anıq kóz aldımızǵa keltiremiz. Bul jaqtı dúnyada hár bir adam óziniń mehriban ata-anasına, ustaz hám muǵallimlerge qarata hámıyshe minnetdarshılıq sezimi menen jasadı. İnsan óz ómiri dawamında qanday jetiskenlik hám nátiyjelerge erispesin, qay jerde qanday lawazımda islemesin, mektep dárgayında alǵan tálim-tárbiyası onıń jetiliken shaxs hám maman qániyge bolıp qalıplesiwinde úlken áhmiyetke iye ekenligi sózsiz. Biz sóz benen aytqanda, mektep degen ullanı dárgaydıń insan hám jámiyet progressindegi úlesi hám tásin, tek jaslarımız ǵana emes, al, pútkil xalqımız keleshegin sheshetuǵın oqıtıwshı hám ustazlar miynetin hesh nárese menen ólshep, salıstırıp bolmaydı. Usı kóz-qarastan qaraǵanda, máǵripetpárwar babalarımızdıń pikirin dawam ettirip, eger dúnya imaratları ishinde eń ullanı mektep bolsa, kásiplerdiń ishinde eń húrmetlisi oqıtıwshılıq hám ustazlıq desek áyne haqıyqattı aytqan

bolamız, dep oylayman. Shinında da, oqıtıwshı klassqa payız hám nur alıp kirip ğana qalmaq, bálkim mın-mıńlap kishkene júreklerge iygilikli niyetler nurın bağıshlaytuǵın, óz oqıwshılarına haqıyqatında da turmıs mektebin beretuǵın teberik insan bolıp tabıladı. Ana tilimizde «mektep kórgen», «mektep jaratqan» degen tereń mánili sózlerdiń bar ekenligi de bul muqaddes dárgaydıń, pidayı oqıtıwshı miynetiniń mámleket hám jámiyet turmısında qanshama áhmiyetli worın tutıwınan dárek beredi.

Biz elimizde 1-oktyabr sánesin oqıtıwshılar hám ustazlar kúni sıpatında ulıwma xalıqlıq bayram dep járiyalaghanımızdıń tereń mazmunı bar álbette. Bul bayram áwele óziniń bilim hám tájiriyesi, talant hám sheberligi, insanıy pazıyletlerin, kóziniń nurı hám qálbiniń mehrin, pútkil barlıǵın ayamastan bilimlendiriw jolında biymınnet xızmet etetuǵın ustaz hám oqıtıwshılarımızǵa qarata xalqımızdıń ázeliy húrmet-izzetiniń ayqın úlgesi.

3.1. Insanlardıń qarım-qatnas quralı boǵan til (sóz) hám mın baylıǵı

Jańa jámiyet dóretiwshisi bolǵan jańa insandı tárbiyalawda házirgi payıtta máhállelerimizde nátiyjeli jumıs islep atırǵan, bul kemnen-kem dúzilmeni shın mánisinde ózin-ózi basqarıw uyımına aylandırıwǵa úlken úles qosıp kiyatırǵan máhálle aqsaqalları hám belsendileri, puxaralar jıyınlarınıń diniy bilimlendiriw hám ruwxıy ádep-ikramlılıq máseleler boyınsha másláhátleriniń unamlı tásiri bargan sayın artıp barmaqta. Áyne, áne usı insanlardıń adamlar kewline jol tawıp, olardıń dárt-táshwishine sherik bolıp, óz waqtında berip atırǵan ámeliy járdemleri, tuwrı hám orınlı másláhátleri sebepli shańaraq hám máhálle ortalıǵında, pútkil diyarımızda tınıshlıq hám paraxatshılıq, óz-ara mehir-múriybet tuyǵıları kúsheyip baratırǵanlıǵın el-

jurtımız joqarı qádirleydi. Ásirese, jas jigít hám qızlarımızdıń erkin turmısqa kirip barıwı, jas shańaraqlardıń jámiyetten óziniń múnásip wormı iyelewinde bul pidayı hám mehriyban, jankúer adamlardıń qanshama áhmiyetli rol oynaytuǵınlıǵın húrmet penen atap wótiwimiz lazım.

Jámiyetimiz ruwhıy dúnyasın joqarılatıw menen baylanıslı protsesslerdiń qıyın tárepi sonda, búgingi kúni basımızdan keshirip atırǵan jámiyetlik-siyasiy rawajlanıw jolında ushıraytuǵın júdá kóp mashqalalardı hám teoriyalıq hám ámeliy jaqtan tek óz kúshimiz hám uqıbımızǵa tayanıp sheshiwge tuwrı kelmekte. Usı mámlekette gárezsizliktiń dáslepki kúnlerinen baslap yelimizde ámelge asırılıp atırǵan keń kólemlı jumıslardıń ámeliy nátiyjesi bolıp, ádebiyat hám kórkem óner, mádeniyat, baspasóz tarawı ideologiyalıq qısımnan pútkilley azat bolǵanlıǵın atam ótiw tiyis. Hár qanday dóretiwshilik úlgisi, kórkem shıǵarma klasslıq bolıwı hám qanday da ideyaǵa, kommunistlik ideologiya máplerine xızmet etiwı kerek, degen pikirler búgin ótmishke aylandı. Erkin dóretiwshilik ushın, milliy qádiriyatlarımız hám bay mánaiyatımızdı, xalqımız tariyxın, onıń búgingi mazmunlı turmısın tolıq hám haqqanıy sáwlelendiriw ushın zárúr sharayatlar jaratıldı.

Búgingi kúni óz turmısın usınday juwapkershilikli tarawǵa baǵıshlanǵan kóplegen talant iyeleri elimizde jańa turmıs, jańa jámiyettiń ruwhıy tiykarların bekkemlew, kámil insandı tárbiyalaw jolında múnásip úles qosıp kelmekte. Ásirese, házirgi waqıtta dúnyada kósheyip baratırǵan túrli mánawiy topılıslardıń aldın alıw, «massalıq mádeniyat»tıń zıyanlı tásirinen perzentlerimizdiń sanası, oy-pikirin qorǵawda ilim-pán hám mádeniyat jámiyetshiligi, dóretiwshilik xalqınıń ornı hám roli barǵan sayın artıp barmaqta.

Nege degende, biziń milliy ruwxımız hám tábiyatımızǵa jat hám biygana bolǵan áne usınday «mádeniyat» úlgilerin tek sınıǵa alıw hám biykarlaw yaki

olardı qadağan etiw menen birer-bir nátiyjege erisip bolmaydı. Bunday qáwip-qáterlerden turmısımızdı saqlaw, ruwhıy boslıqqa jol qoymaw ushın oń áwele iygilikli insanıy ideyalar hám joqarı sheberlik penen dóretilgen shıǵarmalar arqalı xılcımızdın mádeniy dárejesin kóteriw, basqasha aytqanda búgin jáhán mayjanında júz berip atırǵan keskin aqıl-zákawat hám talant jarısında bellesiwge tayar bolıwımız shárt. Usı kóz-qarastan, házirgi payıtta turmısımızdı elektron málimleme quralları, sonın ishinde televidenie hám radiosız ulıwma kóz aldımızǵa keltirip bolmaydı. Búgingi kúni olar bir waqıtın ózinde hám málimleme maydanı, hám jámiyetlik-siyasiy, mánawiy-máǵripiy minber, sonın menen birge insanǵa mádeniy, kórkem-estetik azıq beretuǵın hám dem alatuǵın mákan wazıypasın atqarmaqta, desek, qáte bolmaydı. Sol sebepten ótkir tásir kúshine iye bolǵan televidenie hám radio tarawın izbe-iz rawajlandırıw jámiyetin mudamı itibar orayında bolıwı tábiyiy. Házirgi kúni mámleketimizdegi tiykarǵı milliy teleradio kanallar xalıqtın obektiv hám haqqanıy málimlemege iye bolıwı huqıqın támiyinlew, elimiz xalqın, mádeniy dárejesi, bilim hám kóz-qarasın asırıw, áyyemgi dástúrlerimiz, tariyxıy miyrasımızdı qásterlep saqlaw hám rawajlandırıw, sonın menen birge, puqaralarımızdın sanasında demokratiyalıq qádiriyatlar, puqaralıq pozitsiyasın qalıplestiriw, jas áwladtı watandı súyiwshilik hám ulıwma insanıy qádiriyatlarǵa húrmet ruwhında tárbiyalaw jolında múnásip xızmet etip atırǵanlıǵın atap ótiw kerek. Sonın menen qatar, bul tarawda aldımızda ámelge asırıwımız zárúr bolǵan kóplegen maqsetler turǵanın da aytıwımız lazım. Eń áwele, televidenieni mámleket hám jámiyetimizdi misli bir kópirdey baylanıstırıp turatuǵın janlı dialog quralına aylandırıw, efir arqalı búgingi kúnnin aktual mashqalaların kóbirek sáwlelendiriw, jámiyetshilik pikirin qalıplestiriw, puqaralarımızdın jámiyetlik belsendiligin kúsheytiw, hár bir insannın óziniń ǵárezsiz pikirin bildiriwge imkaniyat beriw, túrli sotsiallıq

qatlam hám toparlardıń qızıǵıwshılıǵı hám umtılısları, turmıslıq máplerin sáwlelendirip barıw máselelerine ayrıqsha itibar qaratıw zárúr.

Házirgi dáwirde baspasóz, ǵalaba xabar quralları sonday qúdiretli kúshke aylanbaqta, óz keleshegin oylaytuǵın hár qanday xalıq hám millet bunı júrekteń sezibewi múmkin emes. Sol sebepli de ǵalaba xabar quralların zaman talapları tiykarında rawajlandırıw, baspasóz hám sóz erkinligi printsiplerin is júzinde támiyinlewge erisiw, baspasózde kritika ruwhın kósheytiw biz ushın eń áhmiyetli maqsetlerden biri bolıp qalmaqta.

Jer júzilik masshtabta waqıyalar jedellilik penen júz berip atırǵan bir payıtta zamanagóy málimleme kommunikatsiya texnologiyalarınan, İnternettiń teńsiz imkaniyatlarınan keń paydalanıwǵa tayar bolıw – baspasóz, málimleme hám media tarmaqları, sonıń ishinde televidenie hám radio tarawında xızmet yetiwge ózin baǵıshlaǵan, jetik qánige bolıwǵa niyet yetken hám bul tarawda óz keleshegin kórmekshi bolǵan ǵalaba xabar quralları xızmetkerleriniń iskerlik ólshemine aylanıwı zárúrligin hámmemiz jaqsı bilemiz.

3.2.Sózdiń baylıǵı – sóylew mádeniyatı, oratorlıq qábilet

Búgingi kúni hár qanday baspasóz xızmetkeri kásiplik sheberligin iyelew menen birge, óziniń turmıslıq printsiplerine de iye bolıwı, haqıyqat ushın gúresiwge umtılıwı, usı jolda tabanlılıq hám kúsh-ǵayrat kórsteiwi, anıq etip aytqanda, hújdan hámiri menen jasawın zamannıń ózi talap yetpekte.

İnsandı, wonıń ruwhıy dúnyasın ashatuǵın jáne bir qúdiretli qural bar, wol da bolsa sózdiń qúdireti, kórkem ádebiyat bolıp tabıladı. !debiyattıń insandı tanıwshılıq dep, shayır hám jazıwshılardı bolsa, insan ruwhınıń injenerleri dep tariypleniwi biykarǵa yemes, álbette.

Xalqımız arasınan mine usı oǵada mashaqatlı tarawǵa pútkil ómiri hám teńsiz talantın baǵıshlap, ádebiyatımızdın ǵáziynesinen ılayıq orın iyelegen, ólmes shıǵarmalar dóretken ullı sóz ustaları – olardıń hámмесiniń atların atap ótiw, álbette, kóp waqıttı talap etken bolar edi - jetilisim shıqqanı menen bárshemiz haqılı túrde maqtanamız.

Ádebiyat, kórkem sóz óneri ázelden xalıq qálbiniń kórinisi, haqıyqat hám ádillik jarshısı bolıp kelgen. Sonıń ishinde, ǵárezsizlik jıllarında elimizde mánawiyatımızdın oǵada áhmiyetli hám ajıralmas bólegi bolǵan ádebiyattı rawajlandırıw, shayır hám jazıshılarımızdın iygiliqli miynetin qádirlew hám múnásip xoshametlew boyınsha ámelge asırılıp atırǵan jumıslar óziniń nátiyjesin berip atır, kórkem ádebiyatımız temalar kólemi jaǵınan da, jalınlı kóz-qarasınan da ráńbe-ráń bolıp, ádebiyat maydanında jańadan-jańa atlar payda bolıp atırǵanı kitap súyiwshi xalqımızdı álbette quwandıradı. Bulardıń barlıǵı milliy tikleniw protsessleri qálem iyeleriniń dóretiwshilik izleniwleri ushın qanday úlken jiyekler ashıp bergenin jáne bir ret kórsetedi.

Ínsaniyat jámiyeti tábiyatınıń barlıq tirishilik etiw janatlardan óziniń aqlı, oyı usı oyda júzege shıǵarıp tillesip óz-ara qatnas jasaw arqalı jámiyetlik birlikti quraydı. Bul birlik kórinis bolsa, basqa hár qıylı qarım-qatnaslar aqlǵa muwapıq dárejede qáliplestirilgen. Adamgershilik biziń hár birimizdın jámiyettegi ornımızdın belgileytuǵın ullı paziyet bolıp tabıladı. Sol sebepli ol jámiyettegi ádep-ikramlıq qaǵıydalarınıń biri.

Hár bir adamnıń, xalıqtın jaman-jaqsı qılıq-qılwası, qılmısı hám ersi háreketleri tábiyatqa dúnya islerine tásir etpey qoymaydı. Ásirese hár kúni, hár saat hám minutlarda adamlar bir biri menen qarım-qatnasta boladı. Usınday qatnaslar barısında hár bir adamnıń iskerligi, aqlı, adamgershilik paziyeti tabiyǵıy túrde kórinip turadı. Bular hár kúngi elespesiz qatnaslardın bir dep

qabıl etiw naduris. İnsan qıyapası usınnan kórinedi. Xalqımızda mınanday bir maqal sóz bar: «Balıq basnan shiriydi», «Jaqsı basshı el dáwleti» dep sınaq beredi. Basshı bolǵan adamnıń qaramaǵındaǵı adamlar menen qarım-qatnası turpayı, menmen bolsa, onda jámáátshilik arasında isenimsizlik, biyparwalıq, kórgensizlik syaqlı aqıbetler payda boladı. Eger basshı qarım qatnasta ápiwayı, jıllı júz bolsa, onda kópshilik sol jámááttegi xızmet etiwshi adamlar óz jumıslarına qızıǵıwshaq, erkin, átirapındaǵı hár nárese gózzal bolıp, jaqsı nátiyjelerge erisedi. Biziń kópshiligimizge málim bolǵan Á.Nawayınıń «Xamsa»sında «Shaq Ğoziydiń óz saltanatı ushın kóp jıl gúreskenin súwretlep beredi. Usınday gúreslerde bir kempirdiń balası ólip ketedi. Kempir patshaǵa kelip, sende qan haqım bar deydi hám xalıq penen birge qazınıń aldına baradı. Sonda patsha kempirge qılısh berip, ayaǵınıń astına altın teńgelderdi tógedi hám:

Kek alsañ aldım basım,

Sıyıńdı al, kereǵıńbe haqıń.

Men edim ol payıtlar biyıqtıyar

Hár ne siz etseńiz, maǵan ne ıqtıyar»

- deydi. Kempir patshanıń ádilligin kórip, kishipeyil qarım-qatnasın kórip, gúnasın keshiredi hám tillaların alıp el ishinde «Zolzar»-tilla kempir degen at qaldıradı. Ullı sóz zergeri A.Nawayı patshalardıń, el basshılarınıń ádalatlı, ápiwayı, kóregenli bolıwın, xalıqtıń usınday ádillikti súyetuǵının aytıp beredi. Usınday taǵı bir tariyxta bolǵan ápsanalardıń xalıqtıń awzınan esiteseń. Ullı babamız sárkarda Ámir Temur óz qaramaǵındaǵı on mıńnan aslam ápiwayı áskerlerdiń atların bilgen, hár birin ayırıp tanıǵan deydi. Ámir Temur hár bir qatardaǵı áskerler menen ásker dárejesine túsip qarım-qatnas jasaytuǵın bolǵan. Olarǵa úlken húrmet hám isenim menen qaraǵan.

İnsanlardaki ádep, ikram, hújdan, hadallıq, miynetsúygishlik sıyaqlı tárbiya wólshemleri insan balasınıń genlerinde jıynalǵan bolsada, wonı tálim arqalı jetilistiriw kerek boladı. Xalıqta «Bay balası bayǵa uqsar», «ǵarǵanıń balası ǵaq deydi», «sawısqannıń balası saq deydi» degen túsinikler de bar. Lekin bul máselelerdi sotsiallıq ortalıq tálim-tárbiya sheshedi. Bul máselede diniy tálim-tárbiya júdá alǵa ketken. Dinler belgili qádiriyatlar tiykarında jaratılǵan. Onı biykarlap bolmaydı. Hesh bir falsafa, ideya hám ideologiya adamlardıń kelindegi qudaydıń ornına oǵan teń keletuǵın haqıyqattı bere almaydı. Onıń tiykarǵı qaǵıydası iyman degenimiz isenbeslik kewil hám tili menen ıqrar qılmaqlıq. Demek, onda tálim tárbiya isn bir biri menen uyǵın halda kórsetilgen yaǵnıy tálimniń háreket penen birge bolsın dep úyretedi.

Xáreket hár bir insannıń ómirin belgileydi. Háreketler hámme waqıtta insannıń óziniń erki menen de bolmawı múmkin. Bunda adamdaǵı temperamentniń de tásiri kúshli boladı. Temperament adam minez-qulqınıń dinamikasını belgileydi. Temperamenti basım, júykesi hálsiz kúyip-janıwshı adamlar, hámme waqıt quwatı az awqatlar jep, suwıqqanlıqqa áhmiyet berip, qandı qızdıratuǵın wótkir nárselerden bas tartıwı kerek. Adam aqılın qalay rawajlandıradı? Hákim Ulıqpannıń násiyatlarında` yeger aqıllı bolǵın kelse, hikmet úyrenkil, aqıl hikmet penen erjetip ósedı. Aristotel danıshpanda «Bárshe adamnıń kúshi awqatlandur, aqıldın kúshi hikmettendur» degen. ertedege kópshilik danıshpanlar aqıldın kórinisin mınanday dep kórsetedi:

1. Álpayım hám názik mámileli qatnasta bolıw.
2. Óziniń kim ekenligin biliwde.
3. Adamlarǵa sawap júzesinde xızmet.
4. Sırdı saqlawda hám kimge aytıwdı biliwde.
5. Basqalardıń da sırın saylay biliwde.

6. Shiyrin til menen kewil ala biliwde.
7. Kerekli jerde sóyley biliwde.
8. Májilislerde tınısh otırıwda.
9. Qáteńdi birden moyınlap keshirim sorawdan saqlanıwda.
10. Birewdiń isine aralaspawda.

Aqıldıq qarsısı nadanlıq. Platon bılay deydi: «Hesh nárseni bilmeytuǵın jáne bir nárseni bilgisi kelmeytuǵın adam júdá jaman adam, onıń boyında usı eki kesel uyalǵan» dese, Sokrat «Bilmegen masqara emes, bilgisi kilmegen uyatsızlıq» deydi. Nadanlıqtıń úsh túri bar deydi xalıq. Birewi dım bilmew, ekinshisi bilmegenin bilemen dep kórsetiw, úshinshisi keregi joq nárselerdi biliw. Rasında da házir «kóp biletuǵın» nadanlıq penen birge jalǵan bilimpazlıq kóbeyip ketti. Jalǵan bilimpashlıq nadanlıqtan mıń ese jamanıraq jámiyetke óziniń kerı tásirin tiygizip otıradı. Máselen, házirgi waqıtta mabaǵa oqıw, bilim alıwǵa, óner úyreniwge emes kóbeyip ketti. Jaslar eń qımbatlı waqıtların ózlerin aldap bosqa júr. Kópshilik basshılar ózi basshılıq etip atırǵan jámáátke sirá unamaydı. Olar óz jámááti tárepinen saylanbay, ısılmay-aq tek mabaǵa «basshı» boldı degen ataqtı alıw ushın hám t.b. maqsetler menen júr. Bunıńday jaǵdaylar báribir qashanlardur úlken bir jargǵa ákelip soqlıqtıradı. Ózinde uqıbın, qızıǵıwshılıǵın, jurt seni bahalaǵan unamlı qásiyetiń bolmasa, ózińdi bostan-bosqa hár tárepke alıp juwırıp, aqmaq hám nadan bolmaw kerek.

Danıshpan shayır Maqtumqulı:

Násiyat algannıń aqılı zıyat,

Aqıl menen kámal tabar azamat

- degenindey ótken dáwirlerden ata-babalarımızdıń hikmetli sózderinen oqıp, onı qálbimizge uyalatıp, ómir jollarımızǵa rawshan etsek durıslıqqa keler edik.

Adamdı iyman-insap, ilim-bilim, aqıl-násiyat jolları menen tárbıyalaw, tutas jámiyetti usı jollar menen rawajlandırıw -áyyemgi zamanlardan berli kiyatırǵan, túrli dáwir sınaqlarınan wótken dástúrli jollar. Sonlıqtan bular biziń ruwxıy dúnyasızdıń ajıralmas hám úlken bólegine aynalıp ketken. Ruwhıy dúnyanıń bunday tárepleri ilim tilinde dialektologiyalıq ideyalar yamasa didaktikalıq oy-pikirler dep júritiledi. Didaktika sotsiallıq turmıstı, jámiyetlik qubılıslardı, jámiyetlik qatlamlardıń jaǵdayların, olardıń ara qatnasların, sonday-aq jeke adamnıń kelbetin, jámiyettegi ornın, jámiyetlik qatnasların, ádep-ikramlılıq, adamgershilik pazıyletlerin belgilep beredi.

Hár bir insan tıńlawshısına óz pikirin jetkeriwde sóz-saplawlardan paydalanadı. Pikirdi anıq, ótkir, mazmunlı etip jetkeriwde sheberlilikke tórkini aqıl hám bilimge baylanıslı. Bilim hám pikirler iesi bolıw ushın kóp oqıydı hám izleniwdi talap etedi. Alınǵan bilim belgili bir ortalıqta ámelde pisirilip, rawajlandırıladı. Máselen: xalqımız «Bası topqa kirmegen, májilislerge sózlemegen» dep sózge sholaq, pikiri joq adamlardı aytqan. Yamasa «Sheshenler dawda belli, batırlar jawda belli» dep aqıllıq penen tapqırılıqtı biriktirip úlken-úlken dawlı jaǵdaylardı da sheshken sheshenlerdi táriypleydi. Oratorlıq, basshılıq etiw sheberligi hikmetli sózlerdi, naqıl-maqallardı, aforizmlerdi payda etedi. Joqarıda keltirilgen hikmetli sóz yaki naqıllar insaniyat turmısında tájiriyyede ısılǵan hádiyse hám qubılıslar. Eger hár bir áwlad dúnyaǵa shıqqannan keyin barlıq ruwhıy hám materiallıq baylıqlardı ózi basınan baslap qaytadan islep alǵanda, yaǵnıy tek óndiris quralların emes, adamlardıń sotsiallıq tájiriyyebelerin yaǵnıy ádep-ikramlılıq hám minez-qulıq pazıyletlerin basınan baslaǵanda onda jámiyet hesh bir rawajlanıwdı bastan keshirmegen bolar edi. Sonıń ushın adamlar óziniń erkinen ǵárezsiz, óziniń miynet quralların, is-tájiriyyebelerin, ádep-ikramlılıq bahalılıqların óz jaslarına berip otırǵan. Usınıń janlı túrde insaniyattıń ruwhıy ǵáziynesin bayıtıp, jas

bolsada bas bolǵanday parasatlı, aqıllı adamdı kórgende sheber sóylewshi óz pikirin ótkir, mazmunlı etip jetkeretuǵın orator «Ala kórgen oq jaradı, apa kórgen ton pishedi» dep sıpatlama beredi.

«Eslı bala» - degen bir xalıqtıń ánnimesi bar: «Bir bay adam bolıptı. Onıń úsh ul balası bolǵan. Bay balaların sınamaqshı bolıp: men ólsem, meni qáytim kómesizler dep soraptı. Sonda úlken balası: Áke siz ólseńiz dúnya-maldıń tórtten birin ǵárezjetlep kómemen depti. Ekinshi balası bolsa dúnya-múlktiń teń jartısın ǵárezjetleymen depti. Kishkete balası bolsa.Áke, men oylap otırman, seniń ólisiń biledi, meniń kómisim biledi» degen. esli bala aqıllı, waqıttıń neni kórsetetuǵının esapqa alıp kóregenlik penen juwap bergen. Kóregenli adam, adamlar menen qatnasta, ángimelesiw gezinde hádden aspaw, sózi menen yaki isi menen adamnıń sheynine tiymewi, geypara kemshiliklerdi júzege sala bermewi menen kózge taslanadı. Kóregenli adam tárbiyalı boladı. Ol adamlardı sıylaydı, sonlıqtan jumsaq, kishipeyil, sıpayı boladı.

Doslıq, izzet - ullı dáwlet,
Jan azıǵı - jası sáwbet,
Shólge báhár, gúlge náwbet,
Kewil-kewilden suw isher.

Aspanǵa ser salıp baqsań,
Juldızlar sóyleser aqsham,
Óziń bulaq bolıp aqsań,
Kewil-kewilden suw isher

İ.Yusupov.

Aqıllı yaqshınıq iynesi bolmas,
Yaman adam giyne tutsa umıtpas,
Atqa mingen bilán kátquda bolmas,

Yurttan asqan aqıl-quwshı bolmasa

Ájiniyaz.

Dúnya az waǵında bárine jeter,

Ínsan paqır azǵa qánaát eter,

Dúnya bolǵan sayın - nápsi degen iyt,

Shınjırın julqılap qutırıp keter

İ.Yusupov.

Kewil aytar - men jaspan,

Nápsi aytar - toymaspan,

Hesh biri kónbes haslan,

Qoysañ húshdan ishinde

Maqtumqulı.

Dúnya jaqsılardı yad eter bárhá,

Dúnya jaqsılar menshikler bárhá,

Dúnya jaqsılardıń uyası,

Dúnya jaqsılardıń dúnyası

Á.Tájimuratov.

Házirgi dáwir aforizmleri:

1. Qoyın kóp bolsa, toyın kóp boladı.
2. Tıyındı qádirlegen pul arttıradı.
3. Hayalın sulıw bolsa úyde jasqanshaq, kóshede qızǵanshiq bolasañ.
4. Búrkit joq jerde ǵarǵalar kóbeyedi.
5. Haqıyqatlıqtı sumlıq penen jeńip bolmaydı.
6. Jaratqanımız birewdi aldap jasaǵandı emes, qollap jasaǵandı quwatlaydı.
7. Jaqsılıqqa úyrengen adamnıń qolı jamanlıqqa barmaydı.
8. Ayıplı adam alaqlap júredi.
9. Araqqa iqlas qoysañ, ardan ayrılasañ.

10. Ulıqqa ıqlas qoysañ, erkinen ayrılasañ.
11. Ğarlıqqa ıqlas qoysañ abroydan ayrılasañ.
12. Saqıylardıń sawap isi kóp bolar.
13. Náresteniń kewline tiyseń ózi jılaydı, qáriyanıń kewline tiyseń júregi jılaydı.
14. Buǵanıń shaqınan, attıń tuyaǵınan, jamannıń júrisine qorq.
15. Altı júwen menen jetedi, adamdı sóz benen jetedi.
16. Jaqsı sóz gúmis - sawaplı is - altın.
17. Jánjelde eki táreptiń de gúnası boladı.

İnsannıń sóylesiw quralı til bolıp, adamlar bir-biri menen bolatuǵın barlıq mashqalalardı sóylesiw járdeminde ámelge asıradı. Ana tilin jetik úyreniw hár bir insannıń ádiwli wazıypası. İnsan jer júzindegi hár túrli jámiyet, millet hám el-jurtı menen qatnasta olǵanı ushın óz ana tilinen tısqarı, sóylesiw ushın zárúr bolǵan basqa tillerdi de biliwi kerek. Kóp tildi biliw adamgershilik hám mádeniy baylıq bolıp esaplanadı.

Hár bir millet wákili óz ana tilin jetik biliwi ushın hámme imkaniyatlardan tolıq paydalanıwları kerek. İntalı adamlardıń kemshiligi jarqın boladı. Óz xojalıǵına, xalqına, watanına keńirek sheńberde xızmet qılıwına imkaniyat boladı, dúnya ilim-texnikası jetiskenliklerinen paydalanıw imkaniyatı artadı. Endi mine usınday zárúrli qatnas quralı bolıp tildi jetik úyreniw sóylew mádeniyatın, sóz sanaatın iyelew, sóylesiw ádebi arqalı sheberlilikke san-mıń qırların úyreniw múmkin.

Sózdiń durıslıǵı, gózzallıǵı hám baylıǵı adamnıń turmıs keshiriwinde, jámiyet arasında óz ornın taba alıwında, adamlardıń húrmet-izzetine erisiwde úlken áhmiyetke iye. Hár bir gápi mánili, durıs bolǵan adamnıń sózlerin adamlar ıqlas penen tıńlaydı. Eger dilwardıń sóz sanaatı bay bolıp, ústi-basına, shıraylı sóylew qábiletine iye bolsa, onıń ángimesin jáne qumartıp júredi.

Shiyrin sózdi hám gózzal dilwar sanaatına iye bolıw da baxıt bolıp esaplanadı. Usı jerde Kaykaustıń tómenдеgi pikirin keltireyik «Hámme qábiletlerden de eń jaqsısı dilwarlıq qábileti. Sheshenlikti júdá jaqsı úyrenip al. Sózi shiyrin adamnıń miyrimliliği de boladı». Turmısta adamlar mehırge bólense, bul da joqarı húrmetdur. Bunda adamnıń baxtı ashıladı, isi wónedi hám joqarı mártebege erisedi. Shiyrin sózlilik hám gózzal dilwarlıq hesh qashan jerde satılmaydı. Buǵan erisiwdiń bir ǵana jolı - tınımsız miynet yetiw. Bul kóbinese kóp kitap (kórkem ádebiyat) oqıw, kóp qosıq yadlaw, dástanlar, xalıq awızeki dóretpelerin tıńlaw jolı menen ámelge asırıladı. Klassta, doslar dógeresinde, xojalıq aǵzaları, qatar-qurbı arasında tartına bermesten bilgenlerin aytıp beriwge ádetleniw, dawıslap kitap hám kún tártibin, ańızlardı oqıw, ertekler, ushırma ǵápler aytıp, adamlar kewlin kóteriwe ádetleniw sóz sanaatın rawajlandırıwshı eń baslı sebepleri bolıp esaplanadı.

Sóylesiw shegin bilip, pikirli qısqa anıq bayanlap, tıńlawshǵa jetkerip beriwde de ózine tán sheberlik bolıp esaplanadı. Sózge itibarsız qaraytuǵın adamlar kishkene bir ǵúrrińdi uzaq sóylep bayanlap beredi. Bul ezbelik bolıp, tıńlawshını zeristiredi. Sonıń ushın da adamnıń sózi ıqsham, anıq hám málim maqsetke qaratılǵan bolıwı kerek.

Altın, ǵáwhar hám túrli hasıl zatlardıń qádir-qımbatı onıń kemliginde. Dúnıyaa ne náirse hádden zıyat kóp bolsa, onıń bahası sonsha tómen boladı. Sonıń ushın da xalqımız «japtan aqqan suwdıń qádiri joq» deydi. eger suw qanday da bir sahrada bolıp, onı ıdısqa quyıp ólep satıla qoysa, hámmeden aldın adam suw satıp alar edi. Biraq ol japtan esapsız aqqanlıǵı ushın kimlergedur qádirsiz. Soǵan usap, ǵáptiń muǵdarı artsa, onıń qájdiri kemeyedi. Xalıq sonıń ushında:

Paydasız sózdi kóp aytpa,

Paydalı sózdi esitiwden qaytpa

Adam haqıyqatın aytsa gózzal bolar,
Ol júdá qısqa bolsa, jaqsı bolar.

Shiyrin sóz ájayıp gápler insan júregın qansha masayratsa, kerisinshe ashshı sóz, qopal hám jaramsız gápler insan júregın sonsha tınıshsızlandıradı. Júrekti biytaqat etedi. Adam qálbin pitpeytuǵın etip jaralaydı. Sonıń ushın da awzına kelgendi qaytarmay adam qálbin jaralawshı, reyismiz nadan adamlardı xalqımız namıssız dep ataydı.

Sózińde sulıwlıq bolsa eger tilegiń,
Haqıyqatlıq tiline sulıwlıq berer

Xalqımızda «Til - aqıl tárezisidur» degen naqıl bar. Sonıń ushında «tuwrı tili tas jaradı», «Tuwrı aytsañ tuwǵanıńa jaqpaysañ», «Tiliń tamaq ta jegizedi, tayaq ta jegizedi», «Tilge itibar, yelge itibar» degen danalıq gápler naqıl bolıp qalǵan.¹⁵

Sóz jumbaqları:

I. Bir jigit qızdı atqa mindirip kiyatır eken. Aldınan tanıs jigit shıǵıp soraptı. Mına qızdı alıp qashıp kiyatırsań ba? - depti. Sonda qız:

Háy, háy jigit, háy jigit,
Abaylap sóyle sen jigit,
Bul jigittiń qáyin enesi
Meniń enemniń qáynenesi
Men sonda nesi bolaman

- dep oylandırıp taslaptı. Sonda mińgestirip kiyatırǵan jigitke qız kim boladı?

II. Túrki xalıqlarınıń dástúrinde atı ozıp kelgen jigitke qızlar tiyetuǵın bolǵan. Ádettegi usı dástúrli bir qız kerisinshe etip, shárt etedi. Atı eń izinde qalǵan jigitke tiyemen dep. Qız neni názerde tutadı.

III. Adamnıń sáni - óner bilim aqılı,

---

¹⁵ Qaraqalpaq folklorı. 4-tom. Naqıllar, baspaǵa tayarlaǵan T.Niyetullaev, redaktor Q.Maqsatov. Nókis, 1978, 201-bet

Jerdiń sáni - jemis - ónim daqılı,
Sózdiń sáni - mazmunlı, ótkir naqılı,
Pikirdiń sáni - eń paydalı, maqılı.
IV. Birinshi baylıq - den sawlıq,
Ekinshi baylıq - erkinlik,
U'shinshi baylıq - til baylıq,
Tórtinshi baylıq - ğayrat-kúsh,
Besinshi baylıq - aq jawlıq,
Altınshı baylıq - balańız
Jetinshi baylıq - amanlıq.
V. Qus jaqsısı - ğaz bolar,
Jer jaqsısı - saz bolar,
At jaqsısı - boz bolar,
Jigit jaqsısı - taz bolar.
Sóz jumbaqlar:
Suw saǵası ne -
Sóz saǵası ne -
Jol saǵası ne -
Adam sáni ne -
Jerdiń sáni ne -
Sózdiń sáni ne -
Pikirdiń sáni ne -

Tábiyatqa baylanıslı toparlarǵa soraw taslaw.

Bolmıstı, turmıstı, dúnyanı, ómirdi biliwdiń qanday usıl hám túrleri bar?

Jartılısta barlıq insanlarǵa berilgen teńlikler nelerden ibarat?

JUWMAQ

Xalıq ishinde naqıl sózler toqsan sózdiń tobiqtay túyini, sózlerdiń ótkir mazmunlılıǵı dep qabıl etilgen túsinik bar. Sózge sheber qábiletli adamlar óz pikirlerin naqılsız aytpaydı. Naqıllar xalıq awızeki ádebiyatı ishinde oǵada ómirsheń janr bolıp, hesh qanday ortalıqtı tańlap otırmaydı. Ásirese jas áwladlardıń oqıwshılardıń sóz baylıǵın rawajlandırıwda naqıl-maqallardıń, olar jasaytuǵın sotsial ortalıqtıń tásirleri kúshli.

Naqıl-maqallar turmıstıń barlıq salalarına qatnaslı, baylanıslı dóretilip keń tematikada xalıq ishinen ornı alǵan. Máselen «Bilegi kúshli birdi jıǵadı, bilimi kúshli mındı shıǵadı», «İlim iyne menen qudıq qazǵanday qıyın mashqala», «Kitap bilim bulaǵı» degen naqıl sózler bilim alıwǵa, ilim-bilimler haqqında aytılıp turmısta taplangan shınlıqtı kórkemlep, jupkerlestirip, belgili bir ırǵaqlarǵa baǵındırılǵan sózler dizbeginen turadı. Bilimlilik - ilim úlken kúsh. Adamzat dúnyasındaǵı ilim-bilim jetiskenlikleri uzaq jollardı qısqartıp qarańǵını jaqtırtıp, ájayıpbatlardı payda etkenligin naqıl sózlerdiń mánisine júklep keltirip otır. Bunıńday ushqır qıyal, tabılǵan sózler, násiyatǵóylik mazmun sózlerdiń baylıǵı, sóylew mádeniyatı, oratorlıq qábiletlerdiń iskerligi nátiyjesinde júzege kelgen. Sonıń ushında oqıwshılardıń sóz baylıǵın rawajlandırıwda naqıl-maqallardıń ornı girewli. Xalıq ishinde miynet etiwge baylanıslı: «Miynet túbi ráhát», «Miynet etseń erinbey, qarnıń toyar tilenbey», «Miynet adamdı jarattı», «Milletli paldan, záhár tatlıraq» degen naqıl sózler insanniń tiykarǵı kúshi, sanası, aqlı usı miynet protsesinde qalıplesip, miynet insanlardı dańqqa bóleydi, miynettiń sońında ráhát tabıwdı, miynet shın adamdı jarattı dew arqalı insanlardı hadal, haqıyqıy miynet islewge baǵdarlaydı, shıńlandıradı. Doslıq joldaslıq tuwralı naqıl-maqallar: «Dostıń júz bolsada az, dushpanıń birew bolsa da kóp», «Júz som aqshań bolǵansha, júz dostıń bolsın»,

«Dos jilatıp aytadı, dushpan kúldirip», «Dostı egleme mápten qalmasın, dushpandı egleme sırındı almasın». Naqıllardı bizden burın jasap ótken áwladlardıń turmıs tájiriybelerinde ısılǵan waqıya bolıp, keleshek áwladlarǵa násiyat retinde qaldırılǵan «Jolǵa shıqsań joldasıńdı tawıp shıq», «Jamannan qash, jaqsıǵa jantas», «Jaqsı qońsını satıp al», «Ulıń er jetse ulı jaqsı menen, qızıń er jetse qızı jaqsı menen qońsı bol», «Piter istiń basına, jaqsı keler qasına» sıyaqlı naqıl-maqallarda oǵırı tapqırılıq penen tawıp ayılǵan hikmetli sózler. Jasap turǵan ortalıq, sotsial turmıs qálpi adamnıń qáliplesiwinde, rawajlanıwında úlken tásirleri bar. Jaqsı insannıń joldas bolıwı da adamnıń baxtı. Onnan jaqsı pazıyletlerdi kóriw, ibrat alıw, ruwxıyatıńdı bayıtıw. Sotsial ortalıq bolǵan biz jasap turǵan aymaq, mákan jaylar azada bolsa, adamları ádep-ikramlı bolsa, xalqımızdıń, mámleket basshılarınıń eń tiykarǵı maqseti hám wazıypaları. Bizden burınǵı jasaǵan ata-babalarımız hikmetli sózlerin, naqıl-maqalların xalıq iygiligine baylanıstırıp aytıp ótken.

Házirgi dáwirde de adamlardıń qarım-qatnas quralı - til bolsa, usı tillesiwler arqalı hár bir adamnıń ishki dúnyası, qıyapası, minez-qulqı, mádeniyatı, sózge sheshenligi, sóz baylıǵı kórinip turadı. Sonıń ushında «Jıllı-jıllı sóyleseń, jılan inine kiredi», «Biyday nanıń bolmasa, biyday sóziń bolsın», «Sóz súyeginen ótedi, tayaq etten ótedi» degendey sózdiń qúdireti haqqında da naqıl-maqallar ayılǵan. Ayırım jaǵdaylarda naqıl-maqallardıń formasınan úlgi alıp paydalanıp, jekke óziniń mápin gózlep ayılǵan naqıllarǵa usap jupkerlesken qatarlardan turatuǵın «Pul bolsa, sheńgelde sorpa», «Jaqsı para beredi, jaman bara beredi» degendey sózler biriktirilip naqılday yetip paydalanadı.

Haqıyqatlıǵında biziń jerimizge beyimlesken sheńgel degen wósimlikte japıraqları oǵada mayda bolıp, kópshiligi iynedey tikenekler. Onıń basında hesh

náirse turmaydı. Biraq óziniń mápin qanaatlandırıp, kisini aldap ketetuǵın jalataylardıń sóyler tili bul. Jas áwladlarǵa oqıwshılarǵa bunıńday buzıq niyettegi ayılǵan sózler naqıl emesligin, naqıllar hesh qashan hesh kimdi joldan adastırmaytuǵın, turmısta taplanǵan haqıyqatlıq ekenin, al pul bolsa hámme náirse boladı degen túsiniń sayız ekenligin keńnen túsindiriw lazım. Máselen «pul» bul mámleket tárepinen islep shıǵılǵan, aylanıstaǵı qımbat bahalı qaǵaz. Oǵan hámme nárseni ala almaysañ. Birinshi adam ómirin, den-sawlıǵın, baxıt-dáwletin xalıq ortasında mısqıllap jıynalatuǵın abroy-ataǵın, ilim-bilimdi, tárbiyanı, ónerdi hám taǵı basqalardı pulǵa satıp ala almaydı. Eger bular pulǵa satılǵanda insaniyat jámiyeti de payda bolmas edi. İnsanlar usı joqarıdaǵı birliklerge zárúr bolǵanlıqtan jámaát bolıp pikirlesip, sóz hám aqıldı júzege shıǵarıp, óz-ara qarım-qatnaslar isleydi.

Paydalanغان ádebiyatlar

- 1.Karimov Í.A. Joqarı mánawiyat - jeńilmes kúsh. Tashkent: Manaviyat, 2008.
- 2.Karimov Í.A. «Barkamol avlod –O’zbekiston taraqqietining poydevori» - Toshkent, «Sharq», 1996.
- 3.Karimov Í.A. «O’zbekiston XXI asrga intilmoqda»-Toshkent, «O’zbekiston», 1999.
- 4.Karimov Í.A. «Barkamol avlod orzusi»-Toshkent, «Sharq» 1999.
- 5.O’zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. Toshkent, 1992.
- 6.Qoraqalpog’iston Respublikasi Konstitutsiyasi, Nukus, 1993 y.
- 7.Milliy istiqlol g’oyasi: asosiy tushunchalar va tamoyillar.-Toshkent, 2000.
8. Alimov A. Xalıq g’áziynesiniń altın sandıǵı // Sovet Nqaraqalpaqstanı, 1965, 16-aprel.
- 9.Ayimbetov Q. Qaraqalpaq naqıl-maqalları. Nókis: Qaraqalpaqstan, 1978.
- 10.Bazarbaev J., Dáwletova Q. Ádeptanıw. Nókis, Bilim, 1992.
- 11.Bazarbaev J., Pazılov A., Alimov Á. O.Knazbaevlar avtorlıǵındaǵı Qaraqalpaq etnopedagogikası. Nókis: Bilim, 2010.
12. Eshbaev J. Naqıl-maqallardıń kórkem obrazlılıǵı // Sovet Qaraqalpaqstanı, 1964, 24-avgust.
13. Egamberdieva T. Ijtimoiy haet, oila va ael // Xalq tálimi. Toshkent, 2008, 1-son, 58-bet.
14. Jumashева G., Barıbina N.S. Balalar turmısında xalıq dóretpeleri. –Nókis: Qaraqalpaqstan, 1995
- 15, Ibragimov I., Abdullaeva Sh.A. Pedagogika. Toshkent: Fan va texnologiya, 2007, 140-bet
- 16.Ibragimov X.I. t.b. Pedagogika. Tashkent, 2007.

17. Inamova M.O. Farzand-nihol, ota-ona-boğmon. Toshkent: Uqituvchi, 1993.
18. Yusupov I. Hár kimniń óz zamanı bar. –Nókis: Qaraqalpaqstan, 2004.
19. Yusupov I. Búlbil uyası. –Nókis: Bilim, 1993
20. Qaraqalpaq folklorı. 4-tom. Naqıllar, baspağa tayarlağan T.Niyetullaev, redaktor Q.Maqsetov. Nókis, 1978.
21. Qayırbayev J. Birinshi klassta sawat ashıw metodikası Nókis. 1989.
22. Qosnazarov Q., Abdijabbarova J. «Modulli sabaq texnologiyası», Muğallim hám úzliksiz bilimlendiriw» jurnalı, Nókis, 2006., 3-san.
23. Qosnazarov Q. Pazılov A., Tilegenov A. Pedagogika. Nókis: Bilim, 2009.
24. Mirtursunov Z. O'zbek xalq pedagogikasi. Toshkent: Fan, 1973.
25. Maqsetov Q. Qaraqalpaq naqıl-maqalları // Ámiwdárya, 1983, 9-san.
26. Pirniyazov Q.. Baslawısh klasslarda qaraqalpaq tilin oqıtıw metodikası. Nókis. 1993.
27. Pedagogika (A.Munavvarov tahriri ostida). Toshkent, 1996.
28. Pedagogika. Máruzalar matni (N.Gaybullaev va boshqalar). Toshkent, 2000.
29. Rayimjonov E. Bastawısh klasslarda ǵı eńbekke baylau saba ǵı. Almatı, Mektep, 1983.
30. Roziqov O. Didaktika (Darslik), -Toshkent, «Fan», 1997.
31. Tájimuratov A. Qaraqalpaq xalıq pedagogikasi. –Nókis: Bilim, 1996.
32. Shukurov X., Karimov R., va boshq. «Yangi pedagogik texnologiyalar óquv tarbiya jaraeniga» - Guliston, 1996.
33. Xasanova G. «Boshlangıch sinflarda darslarnı pedagogik texnologiya asosida tashkil etish» -«Pedagogik talim», 2001 y., 3-son.
34. Hasanboev J., Sariboev H., Niazov G., Hasanboeva O., Usmonboeva M. Pedagogika. Toshkent: Fan, 2004, 160-bet.